

“GAZETE TA‘BİR OLUNUR HAVÂDİS KÂĞITLARI...”: OSMANLI SİYASETİNDE SİYASÎ BİLGİ VE İSTİHBARAT KAYNAĞI OLARAK YABANCI GAZETELER (1720-1789)

Fatma Zehra Beyaz

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
fzehraarslan@gmail.com
0000-0002-4245-8170

Öz

Avrupa-merkezci ve ilerlemeci tarih yazımında önemli bir yer tutan “geri kalmışlık” tezinin temellendirildiği alanlardan biri de matbaa ve onun etrafında yaşanan gelişmelerdir. Matbaanın yaygınlaşması ve akabinde gelen bilgi üretim-dağıtım süreçlerinde yaşanan değişim ile Avrupa’nın “ilerlediği”, diğer medeniyetlerin bu gelişmelere “geç kaldığı” öne sürülmektedir. Bu makalede, söz konusu tez Osmanlı arşiv kayıtları ve güncel Avrupa literatürü yardımıyla sorgulanmaktadır.

İlk planda Avrupa’da matbaanın yaygınlaşması, okur-yazarlığın artışı, sözlü ve el yazması kültürden matbu kültüre geçişin altındaki muharrik gücün keyfiyeti özetlenmektedir. Ardından bazı Osmanlı bürokratlarının bu değişimi ne şekilde algılayıp idrak ettikleri üzerinde durulmaktadır. Bu

süreçlerin bir sonucu olarak XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da siyasî, ticarî ve istihbarî bilgi kaynağı hâline gelen gazetelerin, XVIII. yüzyıl başı itibarıyla Osmanlı siyasetinin daimî bilgi kaynakları arasına girişi ele alınmaktadır. Asır boyunca yaşanan dış ve iç gelişmelere paralel şekilde yabancı gazetelerin, Osmanlı bürokrasisinde istihbarat kaynağı olarak yükselişi, çalışmanın esas meselesini teşkil etmektedir.

Karlofça Antlaşması ile fetihçi siyaset anlayışını bir kenara bırakıp diplomasiyi merkezine alan Osmanlı siyasetçileri, diplomatik sahada ellerini kuvvetlendirebilmek amacıyla siyasi bilgi kaynaklarını çeşitlendirmişlerdir. Devlet ricalinin, değişen dünyayı okuma gayretlerinin bir çıktısı olarak Avrupa gazetelerini yakından takip etmeleri, Osmanlı arşiv kaynakları ışığında incelenmektedir. Bir bi-haber olma durumundan ziyade derin “bir zihniyet farkı”na işaret eden bu çalışma, Osmanlı siyasetçisinin, bir yeniliği anlamlandırma sürecinde yaşadığı med-cezirleri yani meselenin, “ilerleme-gerileme” tartışmasına indirgenemeyecek çetrefilli yapısını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gazete, matbaa, Avrupa'da bilgi üretimi, istihbarat, erken dönem Osmanlı diplomasisi.

“NEWS SHEETS CALLED GAZETTE”: OTTOMAN POLITICS AND THE ROLE OF FOREIGN NEWSPAPERS AS A MEANS OF INFORMATION AND INTELLIGENCE GATHERING (1720-1789)

Abstract

The thesis of backwardness holds a significant place in the Euro-centric progressivist history-writing. A main pillar of the thesis has been the question of the printing press in Ottoman history. Based on the Ottoman archival records and the contemporary European literature, this article attempts to question its central assertion that the European civilization advanced through the spread of the print whereas the others lagged behind in the lack of the print.

The article starts with a discussion of the spread of printing in Europe, the increase in literacy, the factors behind the transition from oral culture to print culture, and the Ottoman awareness on this European progress. As a consequence of these developments, starting from the second half of the XVIIth century, newspapers became an essential source of intelligence on political and commercial affairs while they gradually became a constant source of information for Ottoman policymakers in the XVIIIth century. The urgent nature of foreign and domestic issues in this century transformed European newsletters into a means of intelligence gathering.

The treaty of Karlowitz ended the longlasting conquest policy and shifted the focus from the battlefields to the diplomatic arena. This study demonstrates that the Ottoman policymakers began to diversify their sources of information to keep pace with ever changing European politics in order to stand firm in diplomatic negotiations. Thus, they scrutinized European newspapers on a regular basis. Finally, this study argues for the existence of a fundamental difference in mentality between the Ottomans and Europeans rather than making a case for Ottoman ignorance. Based on Ottoman documents, it attempts to survey the way in which Ottoman policymakers made sense of a novelty and argue that while the process had its own ebbs and flows, it resists any simplification based on the dichotomy of progression vs. backwardness.

Keywords: Newspapers, periodicals, printing press, information generation in Europe, intelligence, early Ottoman Diplomacy.

GİRİŞ

XVIII. yüzyılda meydana gelen siyasî, iktisadî, içtimaî hadiseler üzerinde çalışmak, kaygan bir zemin üzerinde yürümeye benzer. Zira bu dönemdeki hadiselerin mahiyeti, içine girildikçe zahirde görünenden oldukça uzaklaşarak, izahı zor bir hale dönüşüp girift bir vaziyet alır. Bu alanda çalışmanın ikinci bir zorluğu ise birkaç kronik, vesika üzerinden bu dönem hakkında önceden verilen ideolojik hükümlerin, tarih yazımını âdeta esir alması ve varılacak neticelerin bu kanaatlere dayandırılması mecburiyetine dair zımnî ön kabuldür. Bu hükümlerin sıhhatinin, Osmanlı arşiv kayıtlarının mukayeseli bir yaklaşımla, yani ilk elden bizzat “Osmanlıların” kendisine müracaatla sorgulanmasının büyük zorlukları beraberinde getirmesi, XVIII. yüzyıl araştırmalarının istenen seviyeye ulaşmasını engellemektedir.

Bu döneme dair en zorlu araştırma alanlarının başında ise Avrupa’da gelişen yeniliklerin Osmanlılar tarafından nasıl algılandığının tespiti gelmektedir. Bu miyânda birbirinin zıddı olarak gelişen iki hâkim görüş, doksanlı yıllara kadar egemenliğini korumuştur. Bunlardan Avrupa-merkezci tarih yazımı, düalist bakışın tesiriyle XVIII. yüzyıl Osmanlı dünyasını; Avrupa’dan kopuk ve tamamen kendi içine kapanmış, bambaşka bir âlem olarak tasvir etmektedir. Buna bağlı olarak da Osmanlıların, Batı’daki gelişmelerden kâh bî-haber bir şekilde varlığını sürdürdüğünü, kâh Batılılaşma yolunda belli-belirsiz adımlarla, istikametsiz, yönsüz, öykünmeci bir “ilerleme” içinde olduğunu iddia etmektedir. Bu görüşe göre Avrupa ile temasta zaman zaman yıldızın parladığı anlar olsa da Batı’da neşv ü nemâ bulan pek çok “teceddüd” e Osmanlılar “geç” kalmıştır.¹ Osmanlıların klasik dönemine odaklanan “büyük ve şanlı tarih” yaklaşımı da, Avrupa-merkezci görüşün tesirindedir.

1 Bernard Lewis, *Müslümanların Avrupa’yı Keşfi*, çev. İhsan Durdu, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000, birinci baskı 1982), 353-369. Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1997, birinci baskı 1942), 37-73. “İmparatorluk silahını yenilemekte o kadar gecikmişti ki, şimdi bu yeni silahı kullanabilmesi, ona intibak edebilmesi için, eskiyi en küçük zerresine kadar feda etmesi, atması lazımdı. (...) Canlı bir terkip olmayı çoktan bırakmış, fakat dağınık eczası, ayak bağları şeklinde her adıma engel oluyordu.” Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 71; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi -1-*, (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1966, birinci baskı 1966), 40-50; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Gazeteciliği*, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931, birinci baskı 1931), 8-9.

Bu yaklaşımda genellikle Osmanlı tarihi, kuruluş devrinden başlanarak XVII. yüzyıl yarısına kadar getirilmekte, XVIII. yüzyıl, bir bakıma kusurlu addedilerek “sessizce” geçiştirilmektedir.²

Son yirmi yılda yükselişe geçen küresel tarihçilere göre XVIII. yüzyıl Avrupa’sına has bir olgu olarak ele alınan “Aydınlanma”da, Osmanlıların ve diğer dönem devletlerinin katkısı da vardır. Ayrıca medeniyetleri birbirleriyle gereksiz bir yarış içine sokan ileri-geri gibi tavsifler sıhhatli değildir.³ Karşılaştırmalı tarih metodunu kullanan bazı günümüz tarihçilerine göre XVII. yüzyılın ikinci yarısı ile XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı’da ve Avrupa’da yaşanan entelektüel ve kültürel gelişmeler aynı refleks ve zemin üzerine bina edilmemiş olsa bile pek çok açıdan paralellik göstermektedir.⁴

Yukarıda özetlenen yaklaşımların sonuncusundan beslenmekle birlikte daha kapsayıcı ve geniş bir zemine oturan “*Aslında ne oldu?*” sorusunu odağına alan tarihçilik anlayışına göre ise, XVIII. yüzyılda Osmanlı dünyası, kendi iç dengeleri açısından değerlendirilmelidir. Böyle bir açıdan yaklaşıldığında XVIII. yüzyılda gözlemlenen değişimler, bir kopukluktan çok, devamlılık içinde yer alan “normal” bir süreç hâline gelmektedir.⁵ Buradan bakıldığında geç kalmışlığın kusuru ile malul bir dünya ile karşılaşılmaz. Aksine Osmanlı yüksek zümresinin, her dönemde Avrupa ile bir şekilde ilişki içinde olduğu fark edilir. Ve iddia edildiği gibi iki dünya arasında yeni fikirlerin alışverişini engelleyen bir demir perdenin

2 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, çev. Ayşe Berktaş, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), 290-291. Fuat Köprülü, Ömer Lütfi Barkan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi öncü tarihçilerin daha çok kuruluş dönemi ile klasik döneme odaklanan çalışmaları bu bağlamda hatırlanabilir.

3 Sebastian Conrad, “Enlightenment in Global History: A Historiographical Critique,” *American Historical Review*, 117/4, (October 2012): 999-1027. Bu yaklaşım, yirminci yüzyıl oryantalistlerinin inşa ettiği hâkim paradigmaya göre daha insafli olsa da “Aydınlanma” gibi kavramların sorgulanmasına mâni olması ve modern dünyaya giden süreci, kısacası “modernizm” tecrübesini idealleştirmesi sebebiyle üzerinde düşünülme gerektirmektedir. Ayrıca bu makalede ele alınan gazete vb. “Aydınlanma” araçlarının, Batı’nın kendi içinde bile yeknesak seyirde ilerlemediği ve Osmanlı’nın da içinde bulunduğu dünyanın geri kalanının, bu sürece doğrudan bir katkıları olmadığı da göz önüne alındığında “modernizmin” ne derece ortak bir temele dayandığı tartışmalı hâle gelmektedir.

4 Marinus Sariyannis, “The Limits of Going Global: The Case of Ottoman Enlightenment(s),” *History Compass*, 18/9, (September 2020): 1-13.

5 Edhem Eldem, “On Sekizinci Yüzyıl ve Değişim,” *Cogito-Osmanlılar Özel Sayısı*, 19, (1999): 195.

bulunmadığı görülür.⁶ Ayrıca XVIII. yüzyılda meydana gelen değişimlerin ve yeni karşılaşmaların, büyük yenilgiler karşısında gösterilen istemsiz-ani refleksler yahut yabancı bir modelin cazibesine kapılma olmadığı, iç ihtiyaçlardan kaynaklanan akılcı tercihler olduğu da anlaşılmaktadır.⁷ Zaman içinde ortaya çıkan ihtiyaçlar doğrultusunda değişimler geçiren karmaşık bir yapıya ve pragmatik-esnek bir dünya görüşüne sahip olan Osmanlı merkez siyasetinin⁸ “gazete” ile karşılaşması da böyle bir ihtiyaç neticesinde vuku bulmuştur.

Bu kapsamda öncelikle bu yeni aracın Avrupa’daki gelişim süreci ile erken modern dönemdeki inişli-çıkışlı macerası, güncel Avrupa literatürü üzerinden okunacaktır. Osmanlı devlet ricalinin, bu gelişmelerin neresinde durduğu, Osmanlı kaynakları üzerinden tespit edilmeye çalışılacaktır. Akabinde Osmanlı arşiv vesikaları incelenerek hangi ihtiyaç ve sâiklerin, yabancı gazeteleri Osmanlı siyasetine, kimi zaman bir istihbarat kimi zaman da bir “siyasî bilgi kaynağı” olarak dâhil ettiği ele alınacaktır. Osmanlıların “gazete” ile yoğun olarak muhatap olmaya başladıkları zaman dilimi, bu yeniliği nasıl algıladıkları ve ne şekilde kullandıkları nazara verilecektir.

Ardından yabancı gazetelerin Osmanlı siyasetinin XVIII. yüzyılda vazgeçilmez kaynağı hâline geliş sürecine atf-ı nazar edilecektir. Gazetelerin hangi kaynaklardan ne şekilde toplandığı, bürokratik kalemelerde tercümeleri, takip edilen haberler, alınan bilgilerin başka kaynaklar üzerinden sorgulanması ve dış siyaseti yönlendirme noktasındaki rollerine değinilecektir. Son olarak yabancı gazete takibinin, Osmanlı bürokrasi ve diplomasisinde meydana getirdiği sessiz değişimler ile yabancı gazetelerle hemhâl olma tecrübesinin, Osmanlıların gazeteye bakışlarına tesiri tartışılacaktır. Böylece

6 Rifa’at ‘Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel, Canay Şahin, (İstanbul: İmge Kitabevi, 2018), 149-150.

7 Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, 150; Feridun M. Emecen, “Matruşka’nın Küçük Parçası: Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Dönemi ve “Lale Devri” Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme,” *Osmanlı Araştırmaları*, LII, (2018): 79-98.

8 Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform: Bâb-ı Âlî 1789-1922*, (İstanbul: Alfa, 2019), 34; Gabor Agoston, “Enformasyon, İdeoloji ve Emperyal Siyasetin Sınırları: Osmanlı-Habsburg Rekabeti Bağlamında Osmanlı Büyük (Grand) Stratejisi,” *Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 107.

bugüne kadar incelenmemiş olan Avrupa menşeli gazetelerin, Osmanlı dünyasındaki deveranına ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Büyülü bir karşılaşma anından, âni bir refleksten yahut zorla ka-
bullenilen bir yenilikten ziyade; bir anlayış ve siyaset tarzının yavaş
ama daimî evrimine şahitlik edilecektir. İçinde sessiz değişimi bar-
ındıran bir devamlılığın eseri olan bu “doğal” karşılaşmanın yapı-
sına ve karşılaşma sırasındaki cârî zihniyetin bazı sınırlılıklarına da
işaret edilecektir.

1. “ULÛMA RAĞBET OLSUN İÇİN”: AVRUPA’DA BİLGİ ÜRETİM- DAĞITIM SÜREÇLERİNDE DEĞİŞİM VE GAZETENİN ORTAYA ÇIKIŞI

F. Braudel, Avrupa dışında kalan medeniyetlerin tarihî tecrübe-
lerine dair öne sürülen “geri/geç kalma” tezinin, üç konu etrafında
teşekkül ettiğini ifade etmektedir. Bunlar matbaa, açık deniz sey-
rüseferi ve ateşli silahlardır.⁹ Bu bağlamda Avrupa’nın dünya ta-
rihindeki ayrıcalıklı yerini göstermek üzere ilk adım olarak matbaa
ve okur-yazarlığın artışı üzerine kapsamlı bir literatür meydana ge-
tirilmiştir.¹⁰ Genellikle modernizm tecrübesini merkeze alan araş-
tırmacılar tarafından ilerlemeci bir tarih anlayışı ile vücuda getiril-
miş olan bu çalışmalardaki¹¹ görüşleri olgunlaştıran E. Eisenstein’e
göre matbaa ve ardından gelen gazete vb. araçlar, XVI. yüzyıldaki
Rönesans-Reform gibi süreçleri güçlendirmiş, okur-yazarlığı artı-

9 Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm: XV-XVIII. Yüzyıllar*, C. I, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (Ankara: Gece Yayınları, 1993), 337. Barthold’un *İslâm Medeniyeti Tarihi* incelendiğinde Braudel’in tespiti-
nin hakikati ortaya çıkar. Bkz. V. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (yy.:
Nev Yayinevi, 1962, birinci baskı 1918, çeviri ilk baskı 1940), 134-146.

10 Marshall McLuhan, *Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu*,
çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: YKY, 2001, ilk baskı 1962); Walter Ong,
Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözlün Teknolojikleşmesi, (İstanbul: Metis Yayınları,
2020, ilk baskı 1982); Asa Briggs, Peter Burke, *Medya’nın Toplumsal Tarihi:
Gutenberg’ten İnternete*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Erkan Uzun, (İstanbul:
Kırmızı Yayınları, 2011, ilk baskı 2002).

11 Ong’un çalışması ileri-geri ikiliğine atıf yapmaktan kaçınması, yazılı ve
sözlü kültürleri farklı birer zihniyet yapısının çıktısı olarak değerlendirmesi
bakımından dönemin Avrupa-merkezci literatüründen bir miktar ayrıl-
maktadır.

arak modern bilimlerin önünü açmış, otorite eleştirisini teşvik etmiş ve XVII. yüzyıldaki bilimsel devrimi hızlandırmıştır.¹²

1990'lardan itibaren sonuç odaklı ilerlemeci tarih anlayışını bir kenara bırakarak süreci merkezine alan yeni çalışmalar yapılmıştır. Yeni yaklaşımlar, Avrupa'da bilgi/haber üretim-dağıtım süreçlerinin değişimini, o günün bakışı ile ele almaya çalışmakta olup bu görüşlerin zirvesi sayılan Eisenstein ve seleflerinin görüşlerini abartılı bulmaktadır. Onlara göre matbaanın ve onun uzantısı sayılan ama aralarında doğrusal bir ilişki bulunmayan gazetenin gelişimi, bugün düşünülenden çok daha sancılı olmuş ve bu yenilikler zannedildiği kadar hızlı kabul görmemiştir. Ayrıca bugün hayli tartışmalı konu başlıkları hâline gelen bilimsel devrim vb. süreçlerde iddia edilen değişimleri ne oranda gerçekleştirdikleri meçhuldür. Açık olan bir şey varsa o da kitle iletişim araçlarının ancak iki asırlık bir emekleme sürecinden sonra XVIII. yüzyılda gerçek bir kamusal bilgi devrimine yol açmış olduğudur. Bu açıdan bakıldığında iki yüzyıllık bir sürecin ne derece devrim sayılabileceği tartışmalıdır.¹³

En önemlisi de matbaanın yayılması ile "*Bilgi, Tanrı'nın armağanıdır, onun için de satılamaz*" prensibi terk edilmiştir.¹⁴ Bilgi/haber üretimi, bunların satışından para kazanabileceğini keşfeden matbaa sahibi tüccarların eline geçmiştir. Böylece bilgi, önce tüketim nesnesi hâline getirilmiş, ardından da satış kaygısı, propaganda, kamuoyunu yönlendirmek vb. amaçlarla çokça manipüle edilmiştir. Bundan dolayı Avrupa'da pek çok kişi, özellikle de güvenilir bilgiye ihtiyaç duyanlar, XVII. yüzyıl sonlarına kadar matbu haberlere rağbet etmemiştir. Zira el yazması ve sözlü kültürün hâkimiyetinde olan önceki dönemde bilginin, yüz yüze aktarılması esastır. Haberin/sözün güvenilirliği, söyleyenin/yazanın itibarı ile irtibatlıdır; büyüyen kitle piyasasına yönelik yayınlarda bu hayafı bağlantı kopmuştur.¹⁵

Matbaanın yaygınlaşmasına paralel olarak XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa'da gazetenin atası sayılabilecek farklı formatlarda bir-

¹²Elizabeth Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change*, (Cambridge: Cambridge Press, 1979, birinci baskı).

¹³Andrew Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı: Dünyanın Haberleşme Süreci*, çev. Ecem Mutludoğan, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2022), 10-16; Briggs, Burke, *Medya'nın Toplumsal Tarihi*, 32.

¹⁴Peter Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001), 149.

¹⁵Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 11-14, 50, 120-121, 233-237, 240-251.

kaç neşriyat tedavüle girmiştir. Bu haber mecralarının takipçileri ise daha çok dedikodu, taze haber, nasihat vb. ihtiyaç duyan alt sınıflardır. Avrupa’daki seçkinler, gerçek bilginin peşindeki tüccarlar bu tür mecralardaki bilgilere, sıhhatli olmaması sebebiyle rağbet etmemektedir. Dolayısıyla haberin farklı ellerde farklı amaçlarla ticarileşmesi ve kitleselleşmesi, bilgi üretim ve dağıtımını zannedildiği gibi kolaylaştırmadığı gibi bilginin/haberin itibarını büyük oranda zedelemiştir.¹⁶

Avrupa’da gazetenin çıkışına zemin hazırlayan ve bu noktada matbaadan daha önemli rol oynayan asıl gelişme iddia edildiği gibi bilimsel devrim değildir. Kapitalizme giden yolda bir adım sayılabilecek XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yükselen okyanus ticaretidir. Zira Doğu’dan Avrupa’ya gemilerle baharat, ipek vb. eşyalar taşıyan tüccarlar için “düzenli bilgi akışının sağlanması” elzemdir. Deniz aşırı faaliyetleri artan Avrupalı tüccarlar, uzak limanlardaki ticarî yatırımlarını korumak, fiyat hareketlerini takip etmek ve farklı bölgelerdeki ortaklarıyla haberleşmek zorundadır. Ticaretin devamlılığının teminatı olan barışı korumakla görevli diplomatlar da, buldukları bölgelerdeki diplomatik faaliyetlere yön verebilmek için aynı oranda düzenli bilgi akışına ihtiyaç duymaktadır.

Bu ihtiyaçların neticesinde son derece gelişmiş bir ticaret ve diplomasi merkezi olmakla kalmayıp Avrupa posta sistemlerinin de merkezinde yer alan Venedik’te XVI. yüzyılın ikinci yarısında ilk ticarî haber ajansları ortaya çıkmıştır. Bu ajanslar, doğru ve düzenli habere ihtiyaç duyan ve buna önemli bir bütçe ayırabilecek kişilere, şahsa özel “el yazması haber bültenleri” hazırlamaktaydı. Matbu bilgiye olan güvenin azlığından dolayı daha çok seçkinler ve tüccarlar tarafından tercih edilen İtalyanca “Avviso” adı verilen yazma bültenler, XVII. yüzyılın sonlarına kadar güvenilir bilgi kaynakları olarak varlıklarını güçlü bir şekilde sürdürmüşlerdir.¹⁷

XVI. yüzyılın sonlarında Avrupa’nın başta Venedik, Frankfurt, Amsterdam gibi kentleri olmak üzere pek çok şehirde tüccarlara yönelik olarak düzenli bir şekilde fiyat listeleri de yayınlanmaya

16 Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 12-16, 50-94, 115, 120-121, 140-146; Brendan Dooley&Sabrina A. Baron ed., *The Politics of Information in Early Modern Europe*, (London&New York: Routledge, 2001), 1-4.

17 Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 120-146; Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, 60-62, 160.

başlanmıştır.¹⁸ Böylece haber ticarileştiği gibi, ticarî yükseliş de bilgi ile ilintilenmiş, ticaret ile bilgi üretim ve dağıtım süreçleri arasında karmaşık bir bütünleşme yaşanmıştır. Haberin, kimi zaman ticaretin nesnesi, kimi zaman da öznesi olduğu bu dönemler, konuyu araştırmak isteyen tarihçiler için girift bir manzara arz etmektedir. Bazı araştırmacıların, enformasyonun metalaşması süreci ile kapitalizm tarihini ilişkilendirmesi son derece haklı bir tespit olduğu gibi bu iki hadisenin iç içe geçmiş yapısını özetlemesi bakımından da önemlidir.¹⁹

XVII. asır başlarında posta sistemlerinin daha hızlı ve daha ucuz hale gelmesiyle haber yayıncılığının eksenini, Avrupa'nın güneyinden kuzeyine, ticaretin daha canlı olduğu Augsburg, Nürnberg gibi şehirlere kaymıştır. Bugünkü anlamıyla gazetenin icadı ise 1605 yılında matbaa satın alarak el yazması haber ticaretini makineleştirmek isteyen Strasbourglu bir tüccara nasip olmuştur. Fakat ilk gazeteler, düşünüldüğü gibi hararetle karşılanmamış, birbiri ardınca açılan pek çok gazete çok geçmeden kapanmıştır. Gazetenin toplumda biraz da olsa yer edinebilmesi ve sayısının artması ancak 1618'de başlayan Otuz Yıl Savaşları ile 1642-51 arasında İngiltere'de yaşanan iç savaşın artırdığı haber ihtiyacı ile mümkün olmuştur. Bu tarihlerden XVII. yüzyılın sonuna kadar gemi inşa ve ticaret merkezleri olan kuzey Avrupa (İngiltere ve Hollanda) başta olmak üzere kıtanın çeşitli yerlerinde bazı haftalık gazeteler neşredilmiştir. Böylece deniz ticaretinin yükselişi ile bilgi üretim-dağıtım süreçlerinde yaşanan değişim arasındaki paralellik artarak devam etmiştir.²⁰

Ticaret ile bilginin yolunun kesişmesi düşünüldüğü kadar iyi netice vermemiştir. Gazete, asrın ilk çeyreğinden sonra öncülü olan matbu haber risalelerinin akıbetine uğramış ve ilk olarak İngilizler tarafından propaganda mecrası hâline getirilmiştir.²¹ Fransa'da sarayın ve kralın methiyelerinin aracısı iken Hollanda'da satış kaygısı

18John J. McCusker, Cora Gravesteijn, *The Beginnings of Commercial and Financial Journalism*, (Amsterdam: Neha, 1991), 22-25.

19Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, 2.

20Petegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 203-241; Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, 168-169.

21Petegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 240-241. "Kriz zamanlarında bir gazete, kamuoyunu şekillendirmeye ve yönlendirmeye yardımcı olabilir; daha sakin zamanlarda ise gazeteler resmî bakış açısını yayabilir; üçüncü olarak, gazeteler morali yükseltebilir ve insanları itaat etmeye alıştırebilirdi. Bunun kontrollü bir basının faydalarına ilişkin oldukça samimi görüşlerdi."

ile tabloid formata dönüşmüştür. Özellikle bu son format gazeteyi doğru bilgi verme aracı olmaktan uzaklaştırmış, bir eğlence/dedikodu aracı haline getirmiştir.²² Bundan dolayı Avrupa’da matbu gazeteler yayılmasına rağmen daha güvenli bulunan el yazması haber üretimi devam etmiştir.²³

XVIII. yüzyılda deniz taşımacılığının gelişimi ve son derece artan deniz ticareti gazetelerin dolaşımını artırmıştır. Bunun yanı sıra tıpkı gazetenin çıkışına zemin hazırlayan dönemde olduğu gibi ticaret ile bilgi dağıtım süreçlerinde tam bir bütünleşme yaşanmış, gazeteler de deniz ticareti yapan gemilerin varış ve yola çıkış bilgilerini yayınlanmaya başlamışlardır. Gazete ile iktisadî sistem, neredeyse ayrılmaz bir şekilde iç içe geçmiş gibidir. Asrın ortalarına doğru gazetelerde ilk defa reklam yayınlanmaya başlaması ile Avrupa’da ticaret ve bilgi üretim-dağıtım süreçlerindeki bütünleşme zirveye çıkmıştır.²⁴ Artık “haber başka bütün mallar gibi ya para ödeyerek ya da değiş tokuş yoluyla edinilen bir meta” hâline gelmiştir.²⁵ XVIII. yüzyılda gazete artık sadece siyasî hadiseleri kaydetmekle kalmamış, bizzat onları şekillendirme vazifesini de üstlenmiştir. Hükûmetin lehine çalışan “profesyonel” habercilerin sayılarının giderek artması, gazetenin zaten sorgulanan güvenilirliğini son derece azaltmıştır.²⁶

Avrupa’da gazetenin önemli bir iletişim aracına dönüşmesinin asıl faili, dünyayı algılayışta yaşanan zihniyet değişimidir. Artık hadiselerin açıklanmasında ilahî olandan ziyade, insan failiği merkeze alınmaktadır. Tanrı’nın hadiselerdeki rolüne vurgu yapan kadîm haber anlayışı geride bırakılmış, eylemlerin katalizörü olan güncel haber anlayışı öne çıkmış, güncelliğin kriter hâline gelmesi ile an’dan haber veren gazeteler hiç olmadığı kadar önem kazanmıştır.²⁷

Avrupa’da yaşanan bilgi üretim-dağıtım süreçleri ile ticarî zihniyet ve işleyiş biçimlerinin dönüşümünün neticelerinden olan

22Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 233-237, 245-251.

23Sabrina A. Baron, “The Guises of Dissemination in Early Seventeenth Century England,” *The Politics of Information in Early Modern Europe*, Brendan Dooley&Sabrina A. Baron ed., (London&New York: Routledge, 2001), 42-56.

24Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 352-353; 366-367.

25Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, 168-169.

26Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 270-273, 375-378.

27Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 438.

matbaayı ve gazeteyi muasır Osmanlılar nasıl algılamıştır?²⁸ Bu konuda elimizde tafsilatlı bilgi veren kaynak sayısı -en azından şimdilik- azdır. Bu nadir kaynaklardan biri olan Peçuyulu İbrahim, tarihinde -gazeteden değilse bile- matbaanın icadından bahsetmekle kalmamış, bu gelişmeyi kendi zaviyesinden yorumlamaya da çalışmıştır. O, Avrupa'daki bilgi üretim-dağıtım süreçlerine hâkim olan zihniyetin, XVII. yüzyıl Osmanlı dünyasından farklı olduğunu ihsas ettiren bilgiler vermektedir. Tarihini yazarken istifade ettiği matbu Avrupa tarihlerinde, yanlış bilgi vermeme vaatlerine rağmen bazı hatalar gördüğünü, bunun da bilgi üretim ve dağıtımında tamamen ticarî bir zihniyetin hâkim olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir.

Naklettiğine göre müellifler eserlerini, baskıya vermeden “*ulûma rağbet olsun için*” “*birkaç fâzıl nâmına câhile imza ettir*” mekte idiler. Bu “câhil” otorite, eserlerde hata bulması yahut cârî zihniyete aykırı kısımlar tespit etmesi durumunda, neşir için imza vermemekte, imzasız kitaplar ise satılmamaktadır. Satış kaygısındaki matbaacılar ile müellifler, eserlerin satış miktarı/getireceği kâr ile ilgilendiği için kamunun isteklerini göz önünde bulunduran denetim mekanizmasını dikkate almak zorunda kalmaktadır. Avrupalı tarihçilerin, bu mekanizmayı nazara vererek tarihlerinde yanlış olmadığını ileri sürdüklerini ifade eden Peçuyulu, bu tarihlerdeki yanlışları, “*ulûma rağbet olsun*” maksadındaki zihniyetin failleri olarak gördüğü “*fâzıl namındaki câhillere*” hamletmekte ve tarihçilerin

28Bu konuda oryantalistler ve onlara cevap üretmeye çalışanların oluşturduğu bir külliyat oluşmuştur. Öne çıkanları için bkz. Efdaleddin, “Memâlik-i Osmâniyye’de Tıbâatin Kıdemi,” *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, Sene 7, 40 (1 Teşrîn-i Evvel 1332): 242-249; Franz Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası: 18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat*, çev. Nedret Kuran Burçoğlu, Machiel Kiel, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, birinci baskı 1919), 7-11; Lewis, *Müslümanların Avrupa’yı Keşfi*, 353-369; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 137-138, 268. Bu son eserde, Barthold’ün matbaa konusunda Osmanlıların “geri kaldıkları” iddiasına, M. Fuad Köprülü, eserin izahlar kısmında Selim Nüzhet Gerçek’in (Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, (İstanbul: Devlet Basımevi, 1939, ilk baskı 1928), 9-35) matbaaya geç kalmadığımızı ispat etme gayretindeki kitabını referans göstererek cevap vermiştir. Bu konudaki görüşleri bir araya getiren bir diğer çalışma için bkz. İsmet Binark, “Türkiye’ye Matbaanın Geç Girişinin İçtimâî-Ruhî Sebepleri,” *VIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, (Ankara: TTK, 1981): 1299-1319.

doğru yazdıklarına dair “*delîlleri yerinde hakikî olaydı*” demektedir.²⁹

Bu ifadeler, Peçuyulu’nun, bilgi üretim-dağıtım sürecine muasırı Avrupalılardan farklı bir şekilde baktığını, bunun da ötesinde Avrupa’daki mevcut durumu, bir oranda kavramış olduğunu göstermektedir. Böyle bir ipucu, XVII. yüzyılda Osmanlı ricalinin, bilginin metalaşması/ticarileşmesi sürecine bilinçli bir şekilde mesafeli durmuş olabileceğini akla getirmektedir.

Bununla birlikte bu görüş, XVIII. asır başlarında nisbî bir dönüşüm geçirmeye başlamış gibidir. Zira İbrahim Müteferrika, matbaanın lüzumuna dair risalesinde “*rağabât-ı nâs için*”, kamuya açık neşriyatın bir gereklilik olduğuna vurgu yapmaktadır.³⁰ Peçuyulu ile Müteferrika’nın matbaaya bakışındaki dikkate değer farklılık, matbaaya karşı Osmanlı zihniyetinde bir değişim yaşandığının/yaşanmakta olduğunun işareti olarak okunabilir. Ayrıca Müteferrika’nın “*rağabât-ı nâs*”ın faydalarını izah etmeye çalışan pozisyonu, Osmanlıların o tarihlere kadar yazılı metinleri sadece bir maddi kültür ürünü, ticari bir meta ya da kamuoyunu yönlendirebilecekleri bir mecra olarak görmediklerine ve kamuya yönelik sistemli yazılı bilgi üretimine pek sıcak bakmadıklarına dair bir izlenim bırakmaktadır.

Matbaaya ve bilgi üretim-dağıtım sürecine dair XVII. ve XVIII. yüzyıl başlarındaki Osmanlı algısının değişimi üzerine Osmanlı kaynaklarında birkaç ipucu mevcut olsa da söz konusu tarihlerde, gazetenin ne şekilde algılandığına dair bu çalışma kapsamında bir malumata rastlanmamıştır. Fakat Avrupa kaynaklarından XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra İstanbul’da bir Osmanlı çelebisinin eline, Paris’te yazılmış bir havadis kâğıdının geçtiği öğrenilmektedir. Buradan yola çıkarak XVII. asrın sonlarına doğru Avrupa’da dolaşıma giren haber kaynaklarından Osmanlıların haberdar olduğunu söylemek mümkündür.³¹ Fakat ilginç olan hu-

29 Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevî*, önsöz ve indeks Fahri Ç. Derin, Vahit Çabuk, (İstanbul: Enderun, 1980), 106-107.

30 Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü’l-Hikem fî Nizâmî’l-Ümem*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 56; Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Seriüveni: 1726-1746*, (İstanbul: Yeditepe, 2016), 148-150.

31 John-Paul Ghobrial, *Fısıldaşan Şehirler: 17. Yüzyılda İstanbul Londra ve Paris Arasında Bilgi Akışı*, çev. Kahraman Şakul, (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 139-158. Braudel’in tespitine göre de İstanbul, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa haberleşme ağına dâhil olmuştur. Bkz. Braudel, *Maddi Uygurluk Ekonomi ve Kapitalizm*, C. I, 374-375.

sus, eline geçen havadis kâğıdının içeriğini merak ederek Fransız sefaretindeki bir görevliye tercüme ettiren çelebinin, kendisine sunulan tercümeden hoşnut olmamasıdır.³² Çelebinin bu tavrı, yeni bilgi kaynaklarına haklı sebeplerle güven duyulmamış olma ihtimalini akla getirmektedir.

Osmanlıların muâsırı diğer bir Müslüman devlet olan Fas'ın 1690'da İspanya'ya giden elçisinin, burada gördüğü gazeteleri "sansasyonel yalanlarla dolu" bilgi kaynakları olarak nitelemesi de bu noktada önemli bir veridir.³³ Ayrıca meseleye, -aşağıda gösterileceği üzere- XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonraki Osmanlı bakışı ile paralellik göstermesi de kayda değer bir hadisedir. Zira bu dönemde Osmanlı siyasetçisi, Avrupa gazetelerini gittikçe artan bir ilgi ile takip etmesine mukabil Fas elçisine yakın bir algı ile değerlendirecek ve bu kaynağa pek de güvenmeyecektir. Söz konusu algının, yeni mecraya karşı geliştirilen tepkide ne derece etkili olduğu bu çalışma kapsamında sorgulanmakla birlikte daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç olduğu açıktır.

Bununla birlikte XVIII. yüzyıl öncesi Osmanlı gazete algısına dair şimdilik kaynaklar üzerinden net veriler elde edilemese de, yukarıda hülasası verilen Avrupa'daki gazeteyi ortaya çıkaran iktisadi gelişmelerin Osmanlı'da yaşanmadığını göz önüne almak, meseleyi bir oranda izah edebilir. İlâveten sadece belirli bir otoriteye sahip metinlerin, belirli bir amaçla sınırlı bir muhit için yazıya döküldüğü Osmanlı kültür hayatında³⁴, ağırlıklı olarak halkı hedefleyen gazetenin görevini, sözlü kültür mecraları görmektedir ki bunların başında kahvehaneler gelmektedir. Halk arasında siyasî bilgi, dedikodu nev'inden söylentiler, sözlü olarak bu vb. mekân ve meclislerde dolaşıma girmektedir.³⁵ Devletin halka nüfûz etme usûlleri de benzer şekilde şifahî süreçleri esas almaktadır.³⁶

Osmanlı'daki bilgi üretim-dağıtım süreçlerinin bir taslağı sayılan ve dönem Avrupa'sındaki zihniyetten büyük oranda farklılaşan bu

32 Ghobrial, *Fısıldaşan Şehirler*, 139-158.

33 Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, 364.

34 Cristoph K. Neumann, "Üç Tarz-ı Mütalaa: Yeniçağ Osmanlı Dünyasında Kitap Yazmak ve Okumak," *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 1 (Bahar 2005): 58; Edhem Eldem, "Amerika'yı Keşfetme(me)nin Yolları," *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 18 (Güz 2021): 149.

35 Ralph S. Hattox, *Kahve ve Kahvehaneler*, çev. Nurettin Elhüseyni, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 88-90.

36 Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, (Ankara: TTK, 2003), 220.

zihniyet yapısı, XVIII. yüzyıl başlarında gelişen ihtiyaçlara paralel olarak -Peçuyulu ve Müteferrika örneğinden de anlaşıldığı üzere- nisbî bir dönüşüm geçirmiştir. Osmanlılar matbaayı faaliyete geçirerek bilgiyi sınırlı bir şekilde kamusalılaştırırken, yeni reel-politiğin de tesiri ile siyasetin yazılı bilgi kaynaklarını eş zamanlı olarak çeşitlendirmişlerdir.³⁷

Osmanlıların gazete ile temaslarının artması da bu gayretlerin bir neticesidir. “Ticari” değil “siyasi” bir zeminde vuku bulan ve XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra gittikçe artan temaslar, diplomasiye veri temin etme amaçlı istihbarat toplama faaliyetleri sırasında gerçekleşmiştir. Gazete ile hemhâl olma tecrübesinin bürokrasi, istihbarat ve diplomaside yarattığı değişim, dönemin siyasi evrakında geniş bir şekilde yer bulmuştur. Evraklarda, Osmanlı siyasetçisinin gazete algısına dair bazı ipuçlarına rastlamak da mümkündür.

2. DÖNÜŞEN SİYASETİN DEĞİŞEN ARAÇLARI: OSMANLI SİYASETİNDE DİPLOMASİNİN YÜKSELİŞİ VE ENFORMASYON ARAÇLARININ ÇEŞİTLENMESİ

Osmanlıların dış politikası hakkında ilk akademik incelemeleri yapan tarihçilerin büyük bir kısmı, 1699’da imzalanan Karlofça Antlaşması’nı sonun başlangıcı olarak görme eğilimindedir.³⁸ Bu görüşün devamı olarak Osmanlıların Avrupa diplomatik temayüllerine daha uygun davranma zorunluluğu hissettikleri ileri sürülmüştür.³⁹ Osmanlıların Karlofça sonrasında yaşadığı toprak kayıpları ile rakiplerine karşı iddialarının sarsılması ve psikolojik üstünlüklerini yitirerek eşitlik temelinde mütekabiliyeti ve çok taraflı diplomasiyi kabullendikleri düşünüldüğünde, bu görüş bir

37Virginia Aksan, “Ottoman Sources of Information on Europe in the Eighteenth Century,” *Archivum Ottomanicum*, XI (1986): 5-16.

38Thomas Naff, “Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century: Patterns and Trends,” *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Thomas Naff, Roger Owen (ed.), (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977), 88.

39Ömer Kürkçüoğlu, “The Adoption and Use of Permanent Diplomacy,” *Ottoman Diplomacy Conventional or Unconventional?*, Nuri Yurdusev (ed.), (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2004), 131.

yere kadar doğrudur.⁴⁰ Bununla birlikte Berridge'nin ifadesiyle "Karlofça'da, Osmanlı siyasetçileri, diplomasinin tadını almıştır".⁴¹

Yüz yirmi gün süren barış görüşmelerinde Osmanlı temsilcilerinin özellikle de Reîsülküttâb Râmi Mehmed Efendi ve Tercüman Mavrokordato İskerletzade'nin, anlaşmanın imzalanması sırasında gösterdiği büyük vukuf ve kiyâset, bazı toprakların ve imaj kaybının en azından bir yere kadar diplomatik yolla telafi edilebileceğini göstermiştir.⁴² Bu anlaşmanın; diplomasinin, reîsülküttâbların, bürokratik kalemlerin Osmanlı siyasetinde yeni bir araç olarak yükselişine zemin hazırlaması, Osmanlı siyasetçilerinin diplomasinin imkânlarını fark ettiklerine ve bu imkânı sonuna kadar değerlendirmek istediklerine dair tezi doğrular niteliktedir.⁴³ Öte yandan bu anlaşma ile "düvel-i Nasârâ"ya karşı duyulan üstünlük ve aşağılama, yerini daha yakından tanıma ve anlamaya dönük bir tavra bırakmıştır.

Dönüşen siyasetin değişen aracı olan diplomasi, eskisinden daha farklı enformasyon kaynaklarına sahip olmayı, karşı tarafın zayıf ve güçlü olduğu noktaları ayrıntıları ile bilmeyi elzem kılmıştır. Zira Avrupa devletlerinin, deniz aşırı ticaret merkezleri üzerindeki hükümlerlik mücadelesi, ticaret yollarını ellerinde tutma savaşları ve oralardan elde ettikleri kazanımlar, Avrupa'daki güç dengesini

40Namık Sinan Turan, *İmparatorluk ve Diplomasî: Osmanlı Diplomasîsinin İzinde*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2014), 251.

41G. R. Berridge, "Diplomatic Integration with Europe before Selim III," *Ottoman Diplomacy Conventional or Unconventional?*, Nuri Yurdusev (ed.), (Hampshire: Palgrave, 2004), 116. Karlofça'nın Osmanlı devlet yapısında meydana getirdiği değişimleri bütün olarak ele alan özlü bir çalışma için bkz. Ali Yaycıoğlu, "Karlofça Ânı: Osmanlı İmparatorluğu 18. Yüzyıla Nasıl Başladı?," *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 18 (Güz 2021): 8-56.

42Rifa'at A. Abou-el-Hajj, "Karlofça'da Osmanlı Diplomasî 1," çev. Yase-min Saner Gönen, *Tarih ve Toplum*, 191 (Kasım 1999), 38-44; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, (Ankara: TTK, 1988), 245; Abdülkadir Özcan, "Karlofça -2-," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 24: 507.

43Norman Itzkowitz, "Eighteenth Century Ottoman Realities," *Studia Islamica*, XVI (1962): 73-94; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 245. Hurewitz, modernizasyon teorisinin de etkisiyle diplomasinin Osmanlılar tarafından hızla benimsenişini, Osmanlı modernleşme ve Batılılaşması yolunda atılmış en büyük adım olarak gördüğünü ifade etse de, bu Avrupa-merkezci görüş tartışmaya muhtaçtır. Zira Osmanlıların bu dönemde Batılılaşma gibi bir programlarının olmadığı açıktır. Bkz. J. C. Hurewitz, "Ottoman Diplomacy and the European State System," *The Middle East Journal*, 15/2 (Spring 1961): 141-142.

anlayabilmek açısından önem arz ediyordu.⁴⁴ Değişen dünyanın dönüştürdüğü siyaseti okuyabilmek, yenilenmiş bir bakışı ve farklı enformatik kaynakların edinimini elzem kılıyordu.

2.1. Osmanlı Siyasetinin Enformasyon Kaynaklarında Dönüşümün İzleri: Yabancı Gazete Takibinin Yükselişi

Klasik dönemde Osmanlıların, etraflarındaki dünya hakkında bilgi toplamaya ehemmiyet verdikleri, iç ve dış gelişmeleri daima tecessüs üzere takip ettikleri, topladıkları enformasyonla başarılı siyasî-askerî operasyonlar gerçekleştirdikleri artık bilinen bir husustur.⁴⁵ Son çalışmalar, XVI. yüzyılı, “istihbaratın ilk altın çağı” olarak nitelendirmektedir.⁴⁶ Avrupa’da coğrafi keşiflerle yeni ticaret yollarının bulunması, matbaanın icadı, posta sistemlerinin gelişmesi ve Reformasyon; haberin, dolayısı ile de istihbaratın önemini artırmıştır. İdarî-bürokratik yapıların gelişmeye başlaması ve bu yapıların istihbarî faaliyetleri kurumsallaştırma yolunda ilk adımları atması da sürece katkı vermiştir.⁴⁷ Osmanlı siyaseti, kendine has istihbarî yapısı ve bilgi kaynakları ile sürecin bir parçası olmuştur. Zira Osmanlılar ile Habsburglar arasındaki emperyal rekabet, haber almanın ve diğer casusluk faaliyetlerinin önemini en yüksek dereceye çıkarmıştır.⁴⁸

Bu bağlamda Osmanlılar da kendilerine has bir istihbarî sistem geliştirmiş ve çeşitli şekillerde enformasyon toplama yoluna gitmişlerdir. Gabor Agoston, XVI. yüzyıldaki istihbarat sistemini dört başlık altında ele almaktadır: 1. İstanbul’daki merkezi istihbarat; 2. Sınır bölgelerindeki yerel idarecilerin topladığı enformasyon; 3. İstanbul’a bağlı devletlerin topladığı istihbarat; 4. Osmanlı casuslarının, yabancı ülkelerde yürüttüğü casusluk ve karşı casusluk faaliyetleri.⁴⁹ Aslında sadrazam ve özellikle de kaptan paşaların

44Naff, “Ottoman Diplomatic Relations...,” 90-91.

45Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 15-25; Agoston, “Enformasyon, İdeoloji ve Emperyal Siyasetin Sınırları,” 105-142; Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, 251-293; Emrah Safa Gürkan, *Sultanın Casusları: 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*, (İstanbul: Kronik, 2017), 18-24, 121-215.

46Gürkan, *Sultanın Casusları*, 18.

47Gürkan, *Sultanın Casusları*, 18-19.

48Agoston, “Enformasyon, İdeoloji ve Emperyal Siyasetin Sınırları,” 105-121; Gürkan, *Sultanın Casusları*, 19.

49Agoston, “Enformasyon, İdeoloji ve Emperyal Siyasetin Sınırları,” 114.

idaresinde olan İstanbul'daki merkezî istihbarat diğer üç maddeyi de kapsayacak şekilde faaliyet göstermekte idi. Bu bağlamda sadrazamın ve kaptan paşaların merkezinde olduğu istihbarat faaliyetlerinde mühtediler, din adamları, tüccarlar, İstanbul'da bulunan Avrupalı elçiler, azınlık statüsündeki dinî cemaatler, belli görevlerle Avrupa'ya gönderilen elçiler, sınır boylarındaki paşalar, özel olarak casuslukla görevlendirilmiş kimseler, Kırım, Eflak-Boğdan, Erdel ve Dubrovnik gibi bağlı devletler Osmanlı istihbarat sistemine katkı veriyorlardı.⁵⁰ Bunun yanı sıra seyyahlar, coğrafyacılara, bazı âlim ve entelektüellerin telif-tercüme kitapları ile haritacıların çizdiği haritalar, Osmanlıların dış dünya hakkında bilgi edinmek için el altında bulundurdukları diğer kaynaklardı.⁵¹

XVIII. yüzyıla gelindiğinde diplomasi, siyasetin bir aracı olarak yükselişi ile; yukarıda sacayakları verilen klasik dönem istihbarat ve enformasyon sistemi, -temel işleyiş ve mantık aynı kalmak üzere- belli bir dönüşüm geçirmiştir. Buna göre klasik dönemde daha çok askerî-siyasî maksatlarla toplanan istihbarat, bu dönemde bu amaçların yanında diplomasi için de toplanmaya başlanmıştır.⁵² Buna bağlı olarak da önceki dönemlerde askerî-siyasî ricalin elinde toplanan istihbarat, diplomasi için şart olan sivil bürokrasinin gelişmesi ile reisülküttabın başkanlığında teşkilatlanan kalemlemlere, özellikle de “Dîvân-ı Hümâyûn Tercümanlığı”na akmaya başlamıştır.⁵³ Sadrazamların ve kaptan paşaların istihbaratın toplanması ve değerlendirilmesi noktasında etkinlikleri ise faal olarak devam etmektedir.⁵⁴

Bu dönemde tercüme, tercümanlık ile istihbarî faaliyetler çok zaman iç içe geçtiğinden XVII. asır sonunda dîvân-ı hümâyûnün tercüman kadrosunda yaşanan değişim, istihbaratta görev alacak insan kaynağının değişiminde de etkili olmuştur. Fazıl Ahmed Paşa'nın,

50Gürkan, *Sultanın Casusları*, 67-77, 132-154; Agoston, “Enformasyon, İdeoloji ve Emperyal Siyasetin Sınırları,” 114-128.

51Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, 251-293; Virginia Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmî Efendi 1700-1783*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 40-43.

52Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, 255.

53BOA, TS.MA.e, 558/58; Sevgi Gül Akyılmaz, “Reis-ül Küttâb ve Osmanlı Hariciye Nezaretinin Doğuşu,” (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990), 149-155; Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform*, 113; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 71-76, 245;

54BOA, AE.SABH.I.369/25815; BOA, HAT 1430/58538.

Kandiyeli Muhararası sonrasındaki sulh görüşmelerinde kendisine yardımcı olan Sakızlı Rum Panayotı N. Mamonas’ı 1669’da dîvân-ı hümâyûn baş tercümanlığına tayin etmesiyle Rum tebaa, dîvân-ı hümâyûnda görev alma imkânı bulmuştur. Reîsülküttâb Rami Mehmed Paşa’nın, Mamonas’tan sonra Karlofça’da da yanında bulunan İskarlet-zâde Aleksandr Mavrokordato’yu dîvân-ı hümâyûn baş tercümanlığına getirmesi bir dönüm noktası olmuştur. Bundan sonraki istihbarî faaliyetlerde önemli roller alacak Fenerli Rumların dîvân-ı hümâyûn tercümanlığı macerası 1821’e kadar sürecektir.⁵⁵

Bu sûretle hem tercüme hem de istihbarat teşkilâtında görev alan insan kaynağında bir dereceye kadar değişim yaşanmıştır. Önceki dönemde istihbarat faaliyetinde önde olan mühtediler, yabancı ülkede yaşayan din adamları, tüccarlar, azınlıklar ya da oralarda parayla tutulan yabancı (Osmanlı tebaası olmayan) casuslar büyük oranda yerlerini, imparatorluk topraklarında yetişen, donanma tercümanlığı ile göreve başlayıp dîvân-ı hümâyûn tercümanlığına yükselen ve buradan da Eflak-Boğdan voyvodalığına tayin edilen Osmanlı tebaası olan Fenerli Rumlara bırakmıştır.⁵⁶

Merkezin önemli bilgi kaynaklarından olan ve birbirleri hakkındaki istihbaratı Osmanlı idarecileri ile paylaşan Avrupalı elçiler ile bunların beratlı tercümanlarından, kapı kethüdalarından da istihbaratta aynı şekilde yararlanılmaya devam edilmiştir.⁵⁷ Yine sınır

55 Cengiz Orhonlu, “Tercüman,” *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, 12/1: 177, 179. Aslında Mavrokordato’nun bu tercüman olarak ikinci görev alışdır. İlk görevi II. Viyana ve evvelindedir. Bkz. Kahraman Şakul, *II. Viyana Kuşatması: Yedi Başlı Ejderin Fendi*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 89, 180, vd.

56 BOA, C..HR., 127/6320; BOA, TS.MA.e., 716/46; BOA, AE.SABH.I., 369/25815; BOA, HAT, 1430/58538; Orhonlu, “Tercüman,” (İA), 12/1: 177, 179. Sezai Balcı, “Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık,” *Osmanlı Diplomasi Tarihi: Kurumları ve Tatbiki*, M. Alaaddin Yalçınkaya, Uğur Kurtaran (ed.), (Ankara: Altınordu Yayınları, 2018), 51-54, 67-80. Balcı’nın verdiği bilgiye göre, XVIII. yüzyılda donanma tercümanlığı, dîvân-ı hümâyûn tercümanlığı ve Eflak-Boğdan voyvodalıkları, aşağıdan yukarı bir silsile-i merâtib olup bu mansıplar Fenerli Rum ailelerine münhasırdır. Balcı’nın zikrettiği evraklara göre tercümanlık (ve akabindeki voyvodalık) yapacak kişi “düvel-i Efrenciye tercümanlığıyla hüsn-âmiz ve Donanma ve Avrupa ahvâline vakıf olma”lıdır. Bu çalışmada incelenen gazetelerin önemli bir kısmının, Eflak-Boğdan voyvodaları ile dîvân-ı hümâyûn tercümanları tarafından getirilmiş olması ve buralardaki bilgilerin kaptan paşa üzerinden teyid ya da tashihi yoluna gidilmesi, yüzyıl başlarında yaşanan bilinçli ve sistemli bir istihbarî dönüşüme işaret etmektedir.

57 BOA, C..HR., 35/1722; BOA, C..HR., 66/3262; BOA, AE.SMHD.I., 33/1972.

boylarındaki paşalar, muhafızlar, Fenerli Rumlardan atanan Eflak-Boğdan voyvodaları ve Osmanlılarla iletişim içinde olan Gürcü Hanları gibi serhatlerdeki görevlilerden de aktif bir şekilde istifade edilmiştir.⁵⁸ Sınır boylarında diplomatik görevler yürüten ve bu tecrübelerini kaleme alan devlet adamları da, İstanbul'un Avrupa hakkındaki bilgi kaynaklarından biridir.⁵⁹

Osmanlıların bu dönemdeki "tecessüs"ünün farklı bir göstergesi olan ve Avrupa'ya dair gözlem-bilgi içermesi hasebiyle istihbarî metin gibi de kullanılan rapor, tahrir, layiha ve sefâretnâmelerin kaydında ise resmî konumları yüksek Müslüman kimseler tercih edilmeye başlanmıştır.⁶⁰ Bununla birlikte özellikle yüzyılın başlarında İbrahim Müteferrika ve Humbaracı Ahmed Paşa gibi Avrupa devletleri ahvâlinde haberler getiren, kitaplar yazan, tahrirler sunan bazı mühtedîler de bulunmakta idi.⁶¹ Karlofça sonrasında Avrupa ile Osmanlı arasında karşılıklı olarak artış gösteren seyahat trafiği, tarafların birbirleri hakkındaki bilgi alışverişini hızlandırmıştır. Farklı zümrelerden çok sayıda insanı içine alan bu geliş-gidişlerin artışı, hiç şüphesiz hem diplomasinin hem de deniz ticaretinin yükselişi ile ilişkilidir.⁶²

58BOA, AE.SMHD.I., 93/6421; BOA, HAT, 1416/57870; BOA, AE.SAMD. III, 232/22202; BOA, HAT, 10/348A; Ghobrial, *Fısildeşan Şehirler*, 148. Ghobrial'in verdiği bilgiye göre Eflak-Boğdan voyvodalarından XVIII. asırdan önce, en azından XVII. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla istifade edilmekteydi. Avrupa'daki haberler/haber mecraları, Lehistan'da kiralanan ulaklar vasıtasıyla Eflak-Boğdan'a, oradan da İstanbul'a ulaştırılmaktaydı.

59Derya Deniz, "Reisülküttâb Râmi Mehmed Efendi'nin Sulhnâmesi: Vekâyi'-i Musâlaha," (Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016); Ebu Sehl Numan Efendi, *Tedbirât-ı Pesendide*, haz. Ali İbrahim Savaş, (Ankara: TTK, 1999). Bunların yanı sıra asrın başında sistematik bir şekilde kaleme alınmaya başlayan vekayinâmeler de eskisine oranla daha fazla dış hâdiseye yer vermeleri sebebiyle devletin, diplomasiye yönelik siyasi bilgi kaynakları arasında sayılabilir. Özellikle *Târih-i Râşid* bu bakımdan önemli bir yerde durmaktadır. Aksan, "Ottoman Sources of Information on Europe...", 8.

60Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, 255-256, 262-263, 270-271. Faroqhi bu hususta, insan kaynağında gerçekleşen değişimi, sefâretnâmeler üzerinden okumuş ve XVIII. yüzyılda bilgi toplama faaliyetinin gayri müslim yabancılardan Müslümanlara geçmeye başladığını ifade etmiştir.

61BOA, AE.SMHD.I., 258/21010; Abdülkadir Özcan, "Humbaracı Ahmed Paşa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 18: 352; Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem...*, 25-67

62Yaycıoğlu, "Karlofça Anı," 29; Alexander Bevilacqua, Helen Pfeifer, "Turquerie: Culture in Motion 1650-1750," *Past and Present*, 221 (Nov. 2013): 77-78.

XVII. yüzyıl itibariyle “el yazması havadis kâğıtları” aracılığı ile Avrupa iletişim coğrafyasının ayrılmaz bir parçası olan İstanbul, XVIII. asırda Avrupa gazetelerinin daimi haber konularından biri hâline gelmiştir.⁶³ Avrupa’ya bazı vesilelerle giden Osmanlı erkânı da, Osmanlı Devleti’ne dair havadislerin Avrupa gazetelerinde neşredildiğinin farkındadır.⁶⁴ Avrupa’da XVII. yüzyıl başında yayınlanmaya başlanan gazeteler, XVIII. yüzyıl başı itibari ile Osmanlı istihbaratının başlıca yazılı kaynakları arasında yer almaya başlamıştır.⁶⁵

2.2. Eski Casusların Yeni Araçları: Memâlik-i Mahrûse’ye “Gazete” Taşımak (1720-1754)

Osmanlı siyasetinde Avrupa gazetelerinin, daimî siyasi bilgi kaynağı hâline gelişinin tam tarihini tespit etmek mümkün değildir. Fakat XVII. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlıların, gazete de dâhil olmak üzere Avrupa’da mütedâvil haber kaynaklarının farkında oldukları ve zaman zaman bunları çeşitli yollarla elde ettikleri anlaşılmaktadır.⁶⁶ Diğer yandan bunların bahsi geçen dönemde düzenli bir siyasi bilgi kaynağı hâline dönüşüp dönüşmedikleri ise üzerinde çalışılmayı bekleyen bir konudur. III. Ahmed devrine denk düşen evraklar, Osmanlı merkezine “*havâdisât kâğıtları*”nın artık düzenli bir şekilde akmaya başladığını ve Osmanlı siyasetinin, daimî bilgi kaynakları arasına girdiğini göstermektedir. “*Havâdis kâğıdı, havâdis kâimesi, havâdisât kâğıdı, havâdis-i rûzigâr kâğıdları, havâdis evrâkı*” şeklinde bahsedilen evrakların el yazması haber bültenine mi gazeteye mi işaret ettiği açık değildir.⁶⁷ Fakat zaman

63 Ghobrial, *Fısilâşan Şehirler*, 148; Kemal Beydilli, “Müteferrika ve Osmanlı Matbaası: 18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyât,” *Tarih ve Toplum*, 128 (Ağustos 2004): 46.

64 Ebû Sehl Numân Efendi, *Tedbîrât-ı Pesendide*, 76-77.

65 Aksan, “Ottoman Sources of Information on Europe...,” 5-16. Virginia Aksan, asrın ilk yarısında Osmanlıların Avrupa’ya dair yazılı siyasi bilgi kaynaklarının artış gösterdiğini, bunların tercüme atlaslar, haritalar, coğrafya eserleri, elçi raporları, sefaretnameler, yabancı diplomatların sundukları raporlar ve yabancı gazeteler olarak sıralanabileceğini ifade etmektedir.

66 Ghobrial, *Fısilâşan Şehirler*, 139-143.

67 BOA, AE.SAMD.III, 222/21428; BOA, AE.SAMD.III, 232/22186; BOA, SAMD.III, 232/22202; BOA, C..HR., 127/6320; BOA, C..HR., 35/1722. Bu bağlamda “Havâdis kâğıdı” ifadesinin, XVII. yüzyıl Avrupa’sında el yazması haber bültenleri için kullanılması şâyân-ı dikkattir. (Bkz. Ghobrial, *Fısilâşan Şehirler*, 149.) Muhtemelen Osmanlılar, XVII. yüzyıl sonları itibariyle takip etmeye başladıkları bu mecranın ismini, aynıyle Türkçeleştirmişler-

içinde bu ibarenin yerini, “gazete ta’bir olunur havâdis kâğıdı”na bıraktığı görülmektedir.⁶⁸

1700’lerin başlarına tarihlenen fakat tam tarihi belirlenemeyen konuyla ilgili ilk evraklardan birinde sadrazam, padişaha hitâben kaleme aldığı telhisinde, Fransa’dan gemi ile İstanbul’daki Fransız elçisine gönderilen kâğıtların, elçiden getirtildiği ve tercüme ettirilip sunulduğunu yazmaktadır. Telhise cevaben III. Ahmed’in kaleme aldığı hatt-ı hümâyûn dikkate değerdir:

“França ve İngiltere ve Felemenk elçileri gelen havâdisât kâğıdlarını aynı ile Devlet-i Aliyye’ye bildirmezler. Bazı tercümânları kethüdâ bey kola alıp haber almağa sa’y etmek üzere sipariş olunmak vücûh ile devlete nâfi’dir.”⁶⁹

Padişahın ifadelerinden, Osmanlıların yüzyıl başlarında deniz ticaretini ellerinde tutan ve gazetecilikte hayli ilerlemiş olan Fransız, İngiliz ve Felemenk elçilerinden “havâdis kâğıtlarını” tedarik etmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kaynakların, söz konusu devletlerden istihbarî bilgi taşıyan kaynaklar olarak itibar edildiği, bundan dolayı da elçilerin gerçek tercümeleri Osmanlı Devleti’nden gizlediğinin düşünüldüğü gözlemlenmektedir. Zira padişah, verilen tercümelerden şüphe etmekte, bunların çapraz sorgulamalar ile teyit edilmesini istemektedir.

Klasik dönemde Avrupalı elçileri istihbarat kaynağı olarak gören ve onlardan yek-diğeri hakkında istihbarat toplayan zihniyet muhtemelen aynı sâikle hareket ediyor, kısmen onlar vâsıtasıyla tedarik ettiği kaynakları yazılı istihbarat kaynağı olarak değerlendiriyordu. Ayrıca evrakın ekinde söz konusu edilen tercümenin yer almaması, bu tür evrakın istihbarî bilgi olarak değerlendirilmesi hasebiyle okunduktan sonra imha edildiği kanaatini uyandırmaktadır. Osmanlıların, havadis kâğıtlarını ve gazeteyi siyasî bilgi kaynağı olarak değerlendirmeleri, XIX. yüzyıl sonlarına kadar devam edecek-

dir. Bununla birlikte Ghobrial, hatalı bir şekilde Osmanlıların, Avrupa’da üretilen bu bilgi kaynaklarını, 1833’deki Tercüme Odası’nın kuruluşuna kadar düzenli bir şekilde takip etmediklerini iddia etmektedir. (Bkz. Ghobrial, *Fısıldaşan Şehirler*, 142.) Bu çalışmada gösterildiği üzere Osmanlı devlet ricali, XVIII. yüzyıl başları itibarıyla bu kaynakların mevcudiyetinden haberdar olduğu gibi gittikçe artan bir şekilde takip de etmişlerdir. Ayrıca gazetenin çalışma tarzına kısa sürede vukufiyet kesbetmişlerdi.

68 BOA, C..HR., 55/2737; BOA, C..HR., 88/4381.

69 BOA, AE.SAMD.III, 232/22186.

tir. İçin ilginç yanı XVII. yüzyıl sonlarında Avrupalılar da aynı sâikle hareket etmekte ve ürettikleri haber kaynaklarının, kendi yönlendirmeleri dışında Osmanlı devlet ricaline ulaşmasından rahatsızlık duymakta idiler.⁷⁰

III. Ahmed dönemine ait başka bir hatt-ı hümâyûndan anlaşıldığı kadarıyla padişah yine “havâdis” peşindedir:

“Sen ki Vezîrim, (...) Dünkü gün bir İngiliz kalyonu geldi. Acaba vilâyetlerinde ne havâdis vardır, tecâhülâne haber alınmak münâsib ise haber alıp arz ve i’lâm olunmak.”⁷¹

Kalyonların, silah, asker yahut ticarî meta taşımakla kalmayıp uzak merkezler arasında bilgi ve haber de taşıdığını gösteren bu ifadeler, Osmanlıların etraflarındaki dünyaya dair bilgi alma çabalarını yansıtmaları bakımından dikkate değerdir. Ayrıca onların, Avrupalı elçileri dış dünyaya açılan kapılar olarak gördükleri ve dünyada gelişen çeşitli yeniliklere bu elçiler vasıtasıyla temas ettikleri de anlaşılmaktadır.

I. Mahmud dönemine tarihlenen “havâdis kâğıtları”, Osmanlılara dış dünyadan haberler getiren bir başka kaynağın Eflak-Boğdan voyvodaları olduğuna işaret etmektedir.⁷² Tıpkı elçiler örneğinde olduğu gibi burada da keskin bir değişim değil, yavaş bir dönüşümün izlerini okumak mümkündür. Klasik dönemde devletin istihbarat kaynaklarından olan Eflak-Boğdan voyvodalarının bu dönemde değişen profilleri ve görev tanımları, onların istihbarî faaliyetlerdeki rolünün artmasına zemin hazırlamıştır. Zira Macaristan’ın elden çıkması ve Balkanlardaki toprak kayıpları ile sınır bölgesi hâline gelen Eflak-Boğdan’ın, devletin hem Rusya’ya hem de Avrupa’ya açılan hududu hâline gelmesi, bölgenin önemini iyice artmıştır. Böyle bir vasatta Eflak-Boğdan voyvodaları, artık yerel beyler arasından değil, Fenerli Rumlardan oluşan dîvân-ı hümâyûn tercümanları arasından seçilmeye başlanmıştır.⁷³

70 Ghobrial, *Fısildeşan Şehirler*, 139-142.

71 BOA, AE.SAMD.III, 222/21428.

72 BOA, C..HR., 127/6320. Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, 3 Cilt, (İstanbul: Klasik, 2013), 2:1041. Râşid’in bildirdiğine göre Eflak voyvodası “*izhâr-ı sadâkat için peyder-pey Nemçe ahvâlîni mutazammın der-i devlete havâdis kâimeleri irsâl*” etmekle görevliydi.

73 Balcı, “Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık,” 76. Böyle bir tercihte D. Kantemir’in ihaneti de etkili olmuş olmalıdır.

Bu tercihin sebebi kaynaklarda yerel beylerin ihanetleri olarak gösterilse de⁷⁴ tek sebep bu olmamalıdır. Zira “tercüman” vasfı taşıyanların voyvoda olarak istihdamı, sınır boylarından gelecek haberleri düzenli olarak takip etmelerini ve elde ettikleri bilgileri tercüme ederek merkeze ulaşturmalarını temin edecekti. Gerçi yukarıda da zikredildiği gibi istihbarî faaliyetlerde önceki dönemlerde de voyvodalardan istifade edilmekte idi. Fakat sınırların geri çekilmesi, Osmanlı serhaddinde görev yapan voyvodaların önemini bir kat daha artırmıştır. Bu döneme ait pek çok evrak, onların, ellerinin altındaki çok sayıdaki insan kaynağı ile serhatlerde yahut sınır ötesinde istihbarat faaliyeti yürüttüklerini, topladıkları haberleri tercüme ederek düzenli olarak merkeze gönderdiklerini göstermektedir.⁷⁵

Bu kapsamda voyvodalar, kendilerine bağlı olarak çalışan ve her bölge üzerinde uzmanlaşmış casuslar vasıtasıyla, Lehistan, Rusya, Macaristan ve başta Avusturya olmak üzere Avrupa devletleri hakkında istihbarat topluyorlardı. Daha sonra da bunlardan devlet için önemli olabilecekleri yahut merkezden kendisine sipariş edilen konuları, tercüme ediyor ve kapı kethüdaları ile düzenli olarak merkeze gönderiyorlardı.⁷⁶ Bu noktada Osmanlıların, havâdis kâğıtları ve gazeteye erişmelerini sağlayan ikinci mecranın, Eflak-Boğdan voyvodaları olduğu açığa çıkmaktadır.

İstihbarî faaliyetler esnasında voyvodaların adamları aracılığı ile sınır ötesinden gazeteler toplattırıldığı ve buralarda “mesâlih-i devlete” dair havadisleri tercüme ederek Âsitâne’ye gönderdikleri dikkat çekmektedir.⁷⁷ 24 Şevval 1162 (7 Ekim 1749) tarihli bir evraktan, Eflak voyvodasının Petersburg’da yayınlanan bir gazeteyi getirterek tercüme ettirdiği, ardından da merkeze gönderdiği anla-

74 Mihai Maxim, “Kantemiroğlu (Dimitrie Cantemir)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24: 321.

75 BOA, C..HR., 127/6320; BOA, TS.MA.e, 716/46; BOA, AE.SMHD.I., 93/6421; BOA, C..HR., 88/4381, vd.

76 BOA, C..HR., 127/6320. “bu abd-i ahkarları tarafından tecessüs-i ahbâr için etrâf ve eknâfa irsâl olunan adamlarım kullarının isticlâb eyledikleri havâdis ve ahbâr alâ vukû’ihî kavâim-i çâkerî ile ser’ân hâk-i pâ-yi devletlerine arz ve ve i’lâm (...) ol havâlîde tecessüs-i ahbâra ihtimâm ve gerek peyder pey tahrik-i tazîyane-i ikdâm eden kulları tarafından vârid olan ahbâr kapı kethüdalarım vesâatlarıyla arz-ı hâk-i pâ-yi devletleri kılınmışdı. Hâlâ bu def’a dahi ol tarafda dâir ve sâir olan adamlarım kulları taraflarından vârid olan...” BOA, TS.MA.e., 716/46; BOA, AE.SMHD.I., 93/6421.

77 BOA, AE.SMHD.I., 93/6421; BOA, C..HR., 88/4381.

şılmaktadır. Bu gazetedeki haberler, Rus donanmasının Baltık kıyı-
larında dolaştığı, İngiltere ile Fransa’nın, Rusya ile İsveç arasındaki
anlaşmaya müdahaleleri ve İngiltere’nin Avusturya ile arasındaki
pürüzleri gidermeye çalıştığına dairdir.⁷⁸

1160'lara (1747-48) tarihlenen bir başka evrak, voyvodaların bu
tarihlerde artık gazete takibini devamlı hâle getirdiklerine ve on-
ların kapı kethüdalarına çeşitli merkezlerden gazeteler gönde-
rildiğine işaret etmektedir.⁷⁹ Fakat bu gönderimlerin, her zaman
voyvodaların isteği üzerine mi gerçekleştiği, yoksa Osmanlıları şa-
şırtmaya çalışan devletlerin, yanıltıcı haberler neşrettikleri gazete-
leri, voyvodalara maksatlı bir şekilde kendilerinin mi ulaştırdıkları
açık değildir. Söz konusu evraka göre Kolonya’da [Cologne: Köln]
Avusturyalı bir siyasetçinin tesirinde çıkan gazete, -voyvodanın
yorumuna göre- biraz da maksatlı bir şekilde kapı kethüdasına
gönderilmiştir. Haberde, Avusturya tarafından Osmanlı devleti-
ne sınıra asker yağma sebebinin sual edileceği, münasip bir cevap
alınmadığı takdirde ise Rusya ile ittifak edilerek Osmanlılar üzerine
savaş açılacağı yazılıdır. İstihbaratı tahlil etmeye girişen voyvodaya
göre, haberin içindeki bazı bilgiler “*Devlet-i Aliyye-i dâimü'l-karârı*
tağlît zımnında” yazılmıştır.

Daha dikkat çekici olan husus ise voyvodanın o dönemde yazılan
Osmanlı kaynaklarından *Subhî Târîhî*'ni okumuş olması ve gaze-
te haberini, bu eserin iki yüz sekizinci sayfasındaki mevzu ile mu-
kayese etmesidir. Anlaşılan voyvodalar, dîvân-ı hümâyûn tercü-
manlıkları sırasında Osmanlı tarih kaynaklarını okuyarak askerî ve
siyasî meselelere dair imal-i fikr eyliyor, istihbarat faaliyetlerinde
bu birikimlerinden istifade ediyorlardı. Ayrıca voyvodanın, Avru-
pa’daki gazetenin karşılığını Osmanlı’da vekayiname olarak tespit
etmesi de dikkate değerdir.⁸⁰ Bu dönemde (I. Abdülhamid dönemi-

78 BOA, AE.SMHD.I., 93/6421.

79 BOA, C..HR., 88/4381.

80 BOA, C..HR., 88/4381. “*Bu def’a kapı kethüdalarının kullarına irsâl olu-
nan gazete evrâkında bu esnâda hudûdlara takarrüb eden Devlet-i Aliyye
asâkirinin keyfiyetinden Nemçelü Devlet-i Aliyye’den suâl edeceğini ve eğer
hilâf-ı me’ûl bir bârid cevâb verilirse Rusyalı yüz bin asker ile Devlet-i kavî-
şevket üzerine hareket edeceği tasrih olunmuş. Kaldı ki zikr olunan gazete
kâğıdı Nemçe’ye tâbi’ Kolonya’da matbû’ olduğu zikr olunan Kavınç’in(?)
ta’lîmi ile tab’ oluna geldiği ma’lûm olmakdan nâşi bâlâda mezkûr Fele-
menk mâddesine dâir Rusya cevâb-nâmesinde Nemçe memâlikine bir ta-
rafdan kasd vâki’ olursa Rusyalı imdâda hâzır olduğu ta’biri mutlak zuhûr
etmek hasebiyle zu’mlarınca Devlet-i Aliyye-i dâimü'l-karârı bu esnâda
tağlît zımnında yüz bin asker mâddesini tab’ ettirmek istidlâl olunur mu,*

ne kadar) merkeze ulaşan gazetelerde yabancı devlet elçilerinden sonra ikinci ana kaynak, Eflak-Boğdan voyvodaları olacaktır.

Bu dönemde memalik-i mahrûseye gazete taşıyan bir başka mecra, klasik dönemin istihbarat kaynaklarından yabancı tüccarlardır. Ra. 1160 (Mart 1747) tarihli evrak, yabancı tüccarların Osmanlıların gazete ile tanışmasında hissesi olduğunu göstermektedir. Buna göre Fransa'nın Marsilya şehrinden, İstanbul'daki Fransız tüccarına düzenli olarak yirmi günde bir gazete gönderilmektedir ve Osmanlı bürokrasisinde çalışan görevliler bir şekilde bu gazeteleri temin edip tercüme etmektedirler.⁸¹ Gazeteden tercüme edilen haberler, Avusturya ile Cenova arasındaki muharebede Fransızların Cenovalılara yardım ettiği, diğer Avrupa devletleri vekayii ve Fransa'nın İstanbul elçiliğine tayin edilen sefirinin, karayolu ile

olunmaz mı, bilmem. Macar ve Erdel'de kemâ fi's-sâbık ihtilâl derkârdır. Kaldı ki bu ana kadar bu tarafa ilticâ ve vürûd etmiş yokdur. Subhî-zâde merhûmun târihinin iki yüz sekizinci sahîfesinde der-dest olan umûra mutâbık bir ahvâli kırâat eyledim. Bu aralıkta sahîfe-i mezkûreye imrâr-ı nazar buyurulmak mevkûf-ı himmet-i seniyye-i dâverânedir." Bu ifadelerden, Osmanlı vekayinamelerinin, Avrupa'daki gazetelere benzer şekilde siyasi haberleri derç eden bir kaynak olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Osmanlıların vekayinameleri, birer siyasi bilgi kaynağı olarak gazetelerle eşitledikleri, ilk gazete olan *Takvîm-i Vekayi'nin* başındaki Takvîmhâne nazırlarının, resmi vakanüvislik görevini aynı zamanda deruhte etmelerinden anlaşılır. Öyle ki *Takvîm-i Vekayi'* çıkışından itibaren vekayinamelere kaynaklık etmiş hatta zaman içinde gazetelerin, bunların yerine geçtiği düşünülerek vekayinamelerin muhteviyatına eskisi kadar ehemmiyet verilmemiştir. (Bkz. Bekir Kütükoğlu, *Vekayinüvis: Makaleler*, (İstanbul: Fetih Cemiyeti, 1994), 130, 134, 137.) Bununla birlikte birer siyasi bilgi kaynağı olarak vekayinamelerle gazetelerin aralarında ciddi farklar olduğu açıktır. Gazeteler güncel olandan haber verdiği için hadise neticelenmeden neşredilirken, vekayinameler hadisenin neticesi görüldükten sonra kaleme alınmakta idi. Tabiatıyla gazete yayınlanırken hadisenin seyri, yazılandan çok daha farklı hale gelebilmekteydi. Vekayinamelerde bu tehlike, doğası sebebiyle daha azdır. Bununla birlikte siyasete yarıyışlı verileri derli toplu hâle getirmeyi amaçlayan vekayinamelerin, bazı siyasi hadiselerin üzerini örtmek noktasında gazetelerden kalır yanı olmadığı ve her iki kaynağın bu açıdan birbirine yaklaştığı göz önünde bulundurulmalıdır. (Bkz. Kütükoğlu, *Vekayinüvis: Makaleler*, 138.) Buradan bakıldığında Osmanlıların, siyasi bilgi noktasında Avrupalı muâsırlarından çok da farklı bir yerde durmadıkları anlaşılır. Belki de Osmanlı siyasetçisi "doğru haber" hassasiyetinin, siyaset söz konusu olduğunda göz ardı edilebileceğini düşünüyordu. Bununla birlikte Osmanlıların, ırz-ı devleti hıfz veya devlet imajını koruma amacına karşılık, Avrupalıların dış siyaseti yönlendirmek ve ticarî sebeplerle böyle bir yola sülûk ettiği söylenebilir. Tarz-ı hareket aynı olsa da amaçlar farklı gibidir.

81 BOA, C..HR., 72/3554.

İstanbul’a gideceğine dairdir.⁸² Avrupalı devlet adamları yahut kalem erbabının İstanbul’da bulundurduğu kapı kethüdarları da ellerine geçen bazı gazeteleri, Osmanlı bürokratları ile paylaşmakta idiler. Nitekim Z. 1158 (Ocak 1746) tarihli evrak, Erdel generalinden İstanbul’daki Nemçe kapı kethüdasına gönderilen gazetede bir haberin tercümesine dairdir. Bu haberde, İspanya-Fransa müttefik kuvvetlerinin Sardunya kralı ile yaptıkları muharebeye yer verilmektedir.⁸³

Elçiler, yabancı tüccarlar, kapı kethüdarları gibi elçi vekilleri de bağlı oldukları devletlerin maslahatlarına dair haberleri/gazeteleri Osmanlı bürokrasisine taşımaktaydılar. 1159/1746 tarihli belgede, İngiltere elçi vekilinin Avrupa ahvâline dair haberleri ihtiva eden gazeteyi Osmanlılar ile paylaştığı anlaşılmaktadır. Gazetede, İngiltere ile Fransa arasında Amerika (Yeni Dünya) üzerinde devam eden mücadeleler, Prusya ile Avusturya arasında yapılan sulh, Prusya’nın gerektiğinde İngiltere’yi ve Lutheryan mezhebini muhafaza edeceğini bildirdiği vb. haberler yer almaktadır. Buradan da, Osmanlıların gazete takibinde siyasî ve askerî gelişmeler dışında gelişen dünya ticareti ve Avrupa devletlerinin, bu bağlamda yaptığı ticaret savaşlarının da müessir olduğu açığa çıkmaktadır.⁸⁴ Zira bundan sonraki gazete tercümelerinde, haber konularının ağırlık merkezlerinden biri de ticaret ve ticaret savaşları olacaktır.⁸⁵ Avrupa’da gazetelerin çıkmasında ve yaygınlaşmasında muharrik güç olan “ticaret”, Osmanlıların bu mecrayı takibi arttırmalarında da müessir olmuştur. Zira deniz aşırı faaliyetlerden haberdar olmanın o günün şartlarında tek yolu gazetelerden geçmektedir.

Ticaret maddesinin irtibatlı olduğu Akdeniz’deki korsanlar meselesi de bu dönemden itibaren Osmanlıların gazeteler üzerinden takip ettiği haberler arasındadır. İngiltere’nin bu dönemdeki en büyük rakibi olan Fransa’nın İstanbul’daki elçisi, kendisine on

82 BOA, C..HR., 72/3554.

83 BOA, C..HR., 66/3262.

84 BOA, C..HR.. 35/1722. “...Yeni Dünya’dan bu sene Londra şehrine vürûd eden on beş kıt’a tüccâr sefâini kırk sekiz bin kese akçeğe bâliğ emvâli şehri merkuma nakl ve Yeni Dünya’da vâki’ Breton nâm mahalde ve âhar yerlerde İngiltereli Françalının emvâl-i vâfire ile memlû birkaç pare sefâinini ahz ve zabt ve bundan akdemce İngilterelinin cenk sefâini kırk kıt’a Franca sefînelerini kezâlik ahz eylediklerinden Yeni Dünya’ya ticâret ile âmed-şod eden Franca tüccârı hasâret-i âzîmeye giriftâr oldukları ihbâr olunur.”

85 BOA, AE.SMHD.I., 33/1972; BOA, AE.SABH.I., 370/25835; BOA, TS.MA.e, 705/31; BOA, HAT, 1430/58538; vd.

beş günde bir İstanköy ve Rodos'tan gelmekte olan gazetelerden içinde İngiltere ile ilgili haberlerin bulunduğu bir nüshayı, devlet ricaline getirmişti. Gazetede habere göre İngiliz korsanları Akdeniz'de hem Fransız gemilerine hem de Müslüman hacılara zarar vermekteydiler (1747-48). Haberde, bir İngiliz savaş gemisinin İskenderiye'den mal yüklü olarak ayrılan üç Fransız gemisine el koyduğu, bunlardan birini korsan gemisi olarak donattığı ve İngiliz korsanların eline geçen geminin Mağribli hacıların gemisine saldırdığı konu edilmektedir.⁸⁶ Fransız elçisinin, söz konusu gazeteyi Osmanlılar ile paylaşma üslubu, kendisini zarara uğratan rakibi hakkında istihbarat paylaşımını andırmaktadır.

Osmanlı idarecilerinin, gazeteyi sadece bir istihbarat kaynağı olarak görmelerinde, hem eski istihbarat kaynakları üzerinden gazete ile tanışmalarının hem de bu üslubun büyük bir rolü olmalıdır. Bundan sonraki dönemlerde Avrupalı sefirlerin, rakipleri aleyhindeki gazete haberlerini, tıpkı istihbarî bir bilgi gibi Osmanlı idarecileri ile paylaşmaları devam edecektir. Osmanlılar ise bu haberlere daima şüphe ile bakacak, başka kaynaklar üzerinden aldıkları "istihbarat"ın hakikatine vâkıf olmaya çalışacaklardır.⁸⁷ Hatta Avrupa'da daimî elçiler istihdam edildiğinde onların en önemli görevlerinden biri, gazeteleri takip ve tercüme ederek merkeze göndermek olacaktır. Onların tercümeleri, muhtemelen istihbarî bilgi olarak değerlendirildikleri için İstanbul'a şifreli metinlerle gönderilecektir.⁸⁸

Bu dönemde Fransızların, Avrupa ahvâline dair haber ve gazeteleri Osmanlı topraklarına taşımada bir süreklilik olduğu fark edilmektedir. Fakat onlar bunu yaparken Osmanlıları gazete ile tanıştırmaya amacı gütmüyor; neşrettikleri gazeteler aracılığıyla Osmanlılar nezdinde kendi lehlerine algı oluşturmaya çalışıyorlardı. "Gazete" kelimesinin ilk defa zikredildiği "*Frengistan'dan vürûd eden*" bir gazete tercümesinde, Fransızların Avrupa siyasetini domine ettikleri algısını oluşturan haberlere yer verilmiş, bugünün ifadesiyle "algı operasyonu" yapılmıştır. Buna göre o sırada Cenovalılar ile Sardunya-Avusturya arasında vâki olan çarpışmalarda, Fransızların karadan ve denizden yardım ettiği Cenovalılar, diğer iki devlete daima galip geliyordu. Ayrıca Fransa kralı kendi devleti içinde birliği sağlamak için hem askerî hem de diplomatik tüm

86 BOA, AE.SMHD.I., 33/1972.

87 BOA, AE.SABH.I., 370/25835; vd.

88 BOA, HAT, 141/5844-3; BOA, HAT, 138/5690; BOA, HAT, 139/5763; vd.

yolları deniyordu ve başarıya ulaşmak üzere idi (28 Ra. 1160/9 Nisan 1747).⁸⁹ “Bin yüz altmış senesi Rebûlevvelinin yirmi sekizinci günü Frengistan’dan vürûd eden gazete havâdisât”ında “França cânibinde zuhûr eden havâdisler”le kalınmıyor, “İstokholm cânibinden gelen” haberlere de yer veriliyordu.⁹⁰ Yani Fransızlar, sadece kendi ülkelerinden değil, civar ülkelerden de kendileri lehine olacak haber ve bilgileri İstanbul’a taşıyorlardı.

Bundan yaklaşık on gün kadar önce Fransız tüccarlar üzerinden ulaşan gazetelerde de benzeri haberler bulunmakta idi (19 Ra. 1160/31 Mart 1747).⁹¹ Osmanlıların, bu haberleri istihbarî bilgi olarak değerlendirerek fazla güvenmedikleri ortadadır. Buna karşın, devlet ricalinin aşağıdaki evrak münderecâtından anlaşılacağı üzere gazeteler aracılığı ile kapsamlı ve sistemli manipülasyon yapma, kamuoyu oluşturma, dış politikayı yönlendirme ve karşı propaganda gibi kavramları tam anlamıyla kavrayamadıkları anlaşılmaktadır. Bu mefhumları yakından idrak etmeleri, bir otuz sene sonra İngiltere ile Osmanlı arasında diplomatik krize sebebiyet veren, Süveyş yakınlarında seyreden Fransız gemileri hadisesi (1778) ile olacaktır.⁹² Aslında yukarıda da işaret edildiği gibi voyvodalar, sundukları gazete tercümelerinde bu hususlara bir yere kadar işaret edip gönderilen gazetenin, bir siyasetçinin tesiri altında çıktığını ve yazılan haberin yanıltma potansiyelini vurguluyorlardı.⁹³ Fakat gazete üzerinden siyaset yapıldığı yönündeki ikazların, Osmanlı idarecisi tarafından hangi nispette anlaşıldığı meçhuldür.

III. Ahmed ve I. Mahmud dönemlerinde, Osmanlıların, etraflarındaki dünyadan haber alma sâikleri ile eski istihbarat kaynakları üzerinden tanıştıkları gazetelerin takibinde henüz yerleşmiş bir sistemin olmadığı anlaşılmaktadır. Kimi zaman mevcut istihbarat toplama faaliyetleri sırasında elde edilen, kimi zaman bir elçinin Osmanlıları etkilemek gayesiyle getirdiği gazetelere bazen de Avrupa’da ne olup bittiğine dair merak sayesinde erişim sağlanıyordu. Bunların çeşitli yerlerden getirilmesi için -Eflak-Boğdan voyvodalarını saymazsak- herhangi bir çaba sarf edilmemiş gibidir. İhtiyaç hâsıl olduğunda, mezkûr istihbarat kaynakları üzerin-

89 BOA, C..HR..55/2737.

90 BOA, C..HR..55/2737.

91 BOA, C..HR., 72/3554.

92 BOA, AE.SABH.L., 370/25835.

93 BOA, C..HR., 88/4381.

den istenilen bilgiye ulaşılabileceği ve çapraz sorgularla bunların teyit ya da tashih edilebileceği düşünölmüş olmalıdır.

Bu dönemdeki gazete tercümeleri, birtakım müşterek hususiyetlere sahiptir. Bunlardan ilki, tercümelerin dilinin tam oturmamış olmasıdır; öyle ki cümle düşöklükleri, yer yer anlaşılma güçlüğü yaşatmaktadır. *Dîvân-ı hümâyûn* tercümanı olan Fenerli Rum tercümanların yahut da Avrupalı elçilerin beratlı tercümanlarının yani gayri Müslimlerin elinde şekillen çeviri dili, zaman içinde artan ve sistemleşen gazete takibi ile düzelecektir. Tercümelerde salt haber çevirisine odaklanılmamış, kimi zaman çevirilere yorum da ilave edilmiştir.⁹⁴

Bunun yanı sıra tercüme edilen gazetenin ismi, yayın yeri ve yayın tarihinin verilmesi de pek nadirdir. Bu döneme ait tercüme-lerden sadece Eflak voyvodasının gönderdiği bir tercümede gazetenin yayın yeri ve tarihi zikredilmiştir.⁹⁵ Umumiyetle gazetenin; Osmanlıların eline ulaştığı ya da tercüme edildiği tarih, gazetenin nereden ya da hangi kaynak üzerinden geldiği bilgisi ile haberin içeriğine odaklanılmıştır.⁹⁶ Gazetenin, kim tarafından yahut kimin tesirinde çıktığına da çoğunlukla değinilmemiştir, bunun tek istisnası yine Eflak voyvodasının bir tahriratıdır.⁹⁷ I. Mahmud döneminde, III. Ahmed döneminden farklı olarak zikredilebilecek belki de tek husus, en azından bazı gazetelerin Osmanlı kalemlerinde tercüme edilmeye başlanmasıdır. Yukarıda belirtildiği üzere, III. Ahmed hatt-ı hümâyûnunda, elçilerin verdiği gazete tercümelerine güvenmediğini ifade etmekteydi.

I. Mahmud devrinde gazete tercümelerinin, 1158 ile 1162 (1745-1749) yılları arasında yoğunlaştığı dikkat çekmektedir.⁹⁸ Nitekim 1178 (1764-65) tarihli bir evrak, bu tespiti doğrular niteliktedir. Burada 1157 (1744-1745) tarihine kadar düvel-i Nasârâ'dan gelen evrakların tercümesi için *dîvân-ı hümâyûn* tercümanlarına iki senede bir kâğıt verilirken, 1158 ilâ 1162 (1745-1749) yılları arasında

94 BOA, AE.SMHD.I., 33/1972; BOA, C..HR., 88/4381.

95 BOA, AE.SMHD.I., 93/6421. Aynı usûl, el yazması haber bülteni olan *Avviso*'larda de dikkati çekmektedir. (Bkz. Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 136-138.) Belki de voyvoda, matbû gazetelerden önce el yazması *Avviso*'ları takip etmeye başlamış ve onlardan etkilenecek bu usûlü tercih etmiştir.

96 BOA, AE.SMHD.I., 33/1972; BOA, C..HR., 55/2737; BOA, C..HR., 72/3554.

97 BOA, C..HR., 88/4381.

98 BOA, C..HR., 35/1722; BOA, C..HR., 72/3554; BOA, AE.SMHD.I., 93/6421; vd.

artan ihtiyaç sebebiyle senede bir defa kâğıt verildiği, daha sonra tekrardan iki senede bir verilmesi usûlüne dönüldüğü konu edilmektedir.⁹⁹ Bu tarihler arasında önceki ve sonraki döneme nazaran Avrupa’dan gelen evrakla daha fazla iştilal edildiği anlaşılmaktadır; bu evraklardan bir kısmının gazete tercümelere olması imkân dâhilindedir.

Döneme ait tercümelere en çok konu olan devletler ise Fransa, İngiltere, Avusturya ve Rusya’dır. Fransa ile İngiltere, gelişen dünya ticaretinde payını artırma mücadeleleri ile, Avusturya ile Rusya ise Osmanlı sınırlarını zorlayan, savaş çıkarmaya çalışan tavırları ile tercümelere öne çıkmaktadırlar.¹⁰⁰ Bundan sonraki dönemde yabancı gazetelerin takibine dair siyasi ve askeri farkındalık giderek artacak, sistemli bir takibe doğru yol alınacaktır.

3. OSMANLI DEVLETİ’NDE SİSTEMATİK GAZETE TAKİBİ (1754-1789)

3.1. Düzenli Gazete Takibine Doğru (1754-1774)

Gazetelerin sistemli bir şekilde takibine doğru ilerlerken, Osmanlıların artık yabancı gazeteleri bilinçli bir şekilde takip ve temin etmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Virginia H. Aksan, İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar bölümünde gördüğü 1755-56 tarihli, Prusya ve Avusturya hakkındaki bir yazmada müellifin, kaynakları arasında “*İstanbul’a zaman zaman gelen gazeteleri*” de zikrettiğini ifade etmektedir.¹⁰¹ Buradan yola çıkarak gazete konusundaki farkındalığın iyice arttığı, müellifin yararlanacağı miktarda gazetenin Âsitâne’ye akmaya başladığı söylenebilir.

99 BOA, C..HR., 9/414.

100 BOA, AE.SAMD.III, 232/22186; BOA, C..HR., 35/1722; BOA, AE.SMHD.I., 93/6421; BOA, AE.SMHD.I., 33/1972; BOA, C..HR., 88/4381; vd.

101 Aksan, “Ottoman Sources of Information on Europe...,” 11. Ayrıca 1750 yılında Treleschi adlı bir Raguzalı’nın İstanbul’da, *Avrupa’nın Siyasal ve Tarihi Olaylarının Haberleri* adıyla bir gazete çıkarmak için başvurduğu fakat sadrazamın, padişahın otoritesini sarsması ihtimali sebebiyle bu girişime izin vermeyi reddettiği ileri sürülmüştür. (Bkz. Orhan Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi, 2010), 3.) Koloğlu’nun kaynak göstermeden zikrettiği bu hadise eğer doğru ise Treleschi’nin, Avrupa gazetelerini yakından takip etmeye başlayan Osmanlı devlet ricalini fark ettiği düşünülebilir.

Osmanlı Arşivi'nde karşılaşılan evraklar, bu kanaati desteklemekte ve yavaş ama daima dönüşen bir anlayışa işaret etmektedir. 1756'ya tarihlenen bir evrak, bu sessiz değişimden izler taşımaktadır. “*Felemenk tarafından vürüd eden gazete kâğıdlarından müntehab havâdisâtın tercümesi*”ni ihtiva eden evrakta, tercüme dili oturmaya başlamış, haberler konu olarak tasnif edilmiş ve en önemlisi de takip edilecek siyasete veri sağlayacak haberler, bizzat Osmanlılar tarafından seçilmeye çalışılmıştır. Artık gazete üzerinden takip edilecek konular belirlenmiş oluyor, devlet sistemli bir dış basın takibi yolunda adımlar atıyordu.¹⁰²

Zikredilen tercümede yer alan ilk haberler, İngiltere ile Prusya ve Prusya ile Nemçe arasında imzalanan anlaşmalarla ilgilidir. Bir diğer haber, Fransa ile İngiltere arasında yaşanan gerginliği konu edinmektedir. Evraktaki diğer haberler, bundan sonraki tercümelerin de değişmez konuları hâline gelecek Avrupa'da gelişen donanma ve gemi teknolojileri ile, “sıyânet-i ticâret” maddesidir. Bu bâbda Fransa'nın, kırk bin asker kapasiteli, dipleri düz gemiler inşasına başladıkları, inşaları bittiğinde bu gemileri koruyacak yirmi sekiz adet cenk kalyonu refakatinde İngiltere ve İrlanda'ya asker sevk edecekleri ifade edilmektedir. “*Françaluların Bahr-i Muhît'te kırk beş kıt'a ve Bahr-i Sefîd'de yirmi beş kıt'a cenk kalyonları hâzır ve âmâde*” olduğunu haber veren tercüme, “*Danimarka kralının, kendi memleketi sevâhilini ve hudûd-ı bahriyyesi dâhilini hıfz u hırâset ve tüccârları sefâyinini sıyânet*” için sekiz adet cenk kalyonu inşa ettiği bilgisine de yer vermektedir.¹⁰³ Bu da yüzyıl başlarında gelişen “kara suları” kavramının¹⁰⁴, Osmanlılar tarafından dikkatle takip edildiğini göstermektedir. Bundan sonra karasuları, deniz ticareti, korsanlar ve gelişen gemi teknolojileri, daima takip edilecek konular arasında yer alacaktır. Bununla birlikte incelenen evraklarda gazetenin, dünya ticaretini yönlendiren araçlardan biri olduğunun anlaşıldığına dair bir karineye rastlanmamaktadır.

Osmanlı bürokrasisinde sistemli gazete takibine geçiş evresinde, tercümelerde başka gelişmeler de kaydedilecektir. Önceki devirde pek rastlanılmayan, haber alıntılanan gazetelerin yayın yeri ve tarihinin kaydı hususuna, bu dönemde olabildiğince dikkat edilmiştir. Gazetelerin isimlerinin zikredilmesi içinse en az kırk yıl beklemek

102 BOA, AE.SOSM.III., 34/2417.

103 BOA, AE.SOSM.III., 34/2417.

104 İdris Bostan, *Osmanlı Akdenizi*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2017), 306-312.

gerekecektir.¹⁰⁵ 1186 (1772-73) tarihli, Avusturya ve Rusya’ya dair haberlerin tercümelerinin derç edildiği bir evrakta, tercümelerin hemen akabinde tıpkı dipnot düşer gibi “*haziranın yirmi altısı ve otuzu tarihleriyle iki küt’a Kolonya gazetesinde tahrîr ederler*” ve “*haziranın on yedisi tarihiyle Peç gazetesinde tahrîr eder*” ifadelerine yer verilmiştir. Bu tercümede yer alan haberler de tıpkı bir önceki evrak gibi, bundan sonra sistematik bir şekilde takip edilecek mevzulardan Avusturya ve Rusya meselesine dairdir. Haberlerde, Avusturya’nın Leh içlerine kadar ilerlediği, Rusya’nın da buna müsamaha ile yaklaştığı konu edilmektedir.¹⁰⁶

Evrakta, aynı mevzu hakkında farklı gazetelerden haberler toplandığı, böylece hadisenin farklı veçhelerinin yakalanarak tam resme ulaşılmaya çalışıldığı gözden kaçmamaktadır. Artık Osmanlı merkezi, bilinçli bir şekilde kendisini ilgilendiren ve tehdit eden meseleleri, gazete üzerinden takip etmeye başlamıştır. Bu döneme ait dîvân-ı hümayûn tercümanının kaleme aldığı 1178 (1764-1765) tarihli bir arzda, “*Der-Aliyye’ye düvel-i Nasâra tarafından vürûd eden tahrîrâtın tercüme ve tesvîd ve tebyizi için*” 1162’den (1748-1749) beri iki senede bir verilen kâğıtların yeterli gelmediği, tıpkı 1158-1162 (1745-1749) arasında olduğu gibi her sene kâğıt verilmesi gereğine işaret edilmiştir.¹⁰⁷

Anlaşıldığı kadarıyla 1170’lerin sonuna (1765) yaklaşıldığında Avrupa ve Rusya cânibinden gelen tahriratta hatırı sayılır bir artış yaşanmıştır. Bunların içinde yabancı gazetelerin de sayısı artmış olmalıdır. Bu husus, Avrupa’da bu dönemde gerçekleşen basın patlamasının, Osmanlı siyasetindeki yansımaları gibidir.¹⁰⁸

Söz konusu tarihlerde Osmanlı kalemlerinde yetişerek önce reîsülküttâblığa, akabinde sadârete yükselen ve dünya siyasetini okumaya çalışan Râgıb Paşa gibi ricâlin teşviki, Ahmed Resmî Efendi gibi objektifi geniş, entelektüel sefirlerin artan rağbeti ile dış basının ehemmiyeti iyice anlaşılmış olmalıdır. Bu tespiti teyit eden bir örneği, Ahmed Resmî Efendi *Hulâsatü’l-İtibâr* adlı eserinde zikretmektedir:

105 BOA, HAT, 141/5843-J. Evrak H. 1214 tarihine aittir.

106 BOA, AE.SMST.III., 371/29410.

107 BOA, C..HR., 9/414.

108 Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 398-411.

[Muhsin-zâde Mehmed Paşa] ömründe etrâf ve eknâfın ahvâline muttali' olmağa mâil, gece gündüz havâdis-i rûzigâr kâğıdların mütâlaaya muğram olmağla etrâf-ı âleme vukuf-ı tahsil etmiş bir vezîr[dir]."¹⁰⁹

Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere 1760'lar itibariyle Osmanlı devlet ricali arasında yabancı gazeteleri sadece istihbarat amacıyla değil, *etrâf ve eknâfın ahvâline muttali olmak için* merakla takip eden bir zümre oluşmaya başlamıştır. Elbette bunlar, reîsülküttâb dairesinde çalışan tercümanlar, üst düzey kalem erbabı, gazete haberlerinin arz edildiği reîsülküttâb, sadrazam, padişah ve bunların yakın çevresindeki birkaç şahısla sınırlıdır. Özellikle reîsülküttâb dairesinin farklı kaynaklarla haşır-neşir olması, onların bakış açısını genişletmiş ve muasırlarının önüne geçmelerini sağlamış olmalıdır.¹¹⁰ Bu sırada Avrupa'da gazeteler, artık geniş bir kitleye hitap etmektedir.¹¹¹

Bir sonraki dönemde devletin "kuşatılmış bir imparatorluk" hâline gelmesi, özellikle de Küçük Kaynarca'dan sonra yaşanan psikolojik kırılma, Osmanlı zihniyetinde yeni yerleşmeye başlayan ve fakat yanlı haberleri nedeniyle pek de iyi olmayan gazete imajını bir miktar daha zedelemiştir. Etrafın ahvalinden gazete ile haberdar olma saiki artarak devam etse de Osmanlı siyasetçisine daima tehdit haberleri getiren bu mecra, Avrupa dış siyasetinin aracı olarak diplomatik krizlere de sebebiyet verecektir. Artık Osmanlılar nezdinde gazete, Devlet-i Aliyye'nin imajına hâlel getiren bir araçtır.

3.2. Osmanlı Bürokrasisinde Gazete Tercüme Odasının Kuruluşu ve Düzenli Gazete Takibi (1774-1789)

Osmanlı bürokrasisinde düzenli gazete takibine geçişte, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın yarattığı bunalım kadar I. Abdülhamid'in bolca okuma-yazmaya dayanan bir çalışma tarzını tercih etmesi de etkili olmuştur. Padişahlığı ilgilendiren konularla birlikte pek çok farklı meseleye son derece ilgi göstermesi, onun diğer klasik dönem padişahlarından farklı bir şekilde değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu hususiyetine bağlı olarak döneminde saraya

109 Giridî Ahmed Resmî Efendi, *Hulâsati'l-İtibâr*, (Dersaadet: Mühendisyan Matbaası, 1286), 82.

110 Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform*, 126.

111 Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 390-427; Ulla Heise, *Kahve ve Kahvehane*, (Ankara: Dost Kitabevi), 149.

gidip gelen evrak trafiği oldukça artmış, saray bu haliyle adeta bir büro rolü üstlenmeye başlamıştır.¹¹² Burada değerlendirilen gazete tercümelerinin pek çoğunun I. Abdülhamid dönemine ait olması ve tabir caizse gazete tercümelerinde önceki döneme kıyasla patlama yaşanması, bu çerçevede değerlendirilmelidir. O, güncel dış siyaseti gazeteler üzerinden okurken, iç siyasete müteallik güncel meseleleri tebdile çıkararak, tarihe mâl olanları ise Osmanlı tarihleri üzerinden dikkatle takip etmektedir.¹¹³

I. Abdülhamid’in saltanatının ilk yıllarına tekabül ettiği anlaşılan bir evrakta, sadrazam padişaha yazdığı tahririnde, dîvân-ı hümâyûn tercümanının padişahın istediği “*Frengî takvîmi tedârik ve tercüme ettiğini*”, kendisinin de bunu padişaha takdim ettiğini belirtmektedir. Padişah hatt-ı hümâyûnunda “*Frengî takvîm-i mütercem vusûldür, ba’de’l-mütâlaa arz olunur*” şeklinde cevap vermektedir.¹¹⁴ Buradan bizzat padişahın isteği üzerine dîvân-ı hümâyûn tercümanının, “gazete” tedarik etmeye başladığı, tercüme ederek reisülküttab/sadrazam üzerinden padişaha ulaştırdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca padişahın gazete tercümesini okuduktan sonra iade ettiği de ortaya çıkmaktadır. Sadrazamın padişaha cevaben kaleme aldığı yazıda, iadeye gerek olmadığı şöyle ifade edilmektedir: “*Frengî takvîmin bir sûreti kulunuzda vardır*”¹¹⁵. Tarih 1774’ü biraz geçerken, eski istihbarat kaynaklarının yanı sıra artık dîvân-ı hümâyûn tercümanları da padişahın talebi üzerine gazete tedarik etmeye başlamıştır. Onlar, ellerine ulaşan gazetelerin tercümelerini, iki nüsha hâlinde hazırlayıp sadrazama ve padişaha sunmaktaydılar.

Bundan kısa bir süre sonra vuku bulacak kötü bir sürpriz, artık bunun da ötesine geçilerek sistemli bir dış basın takibinin gereğini ortaya koymuştur. Dönemin önemli meselelerinden biri, Hindistan ticaret yolunu kısaltan Mısır’ın, özellikle de Süveyş İskelesi’nin İngiltere ile Fransa arasında rekabete sebebiyet vermesidir. Osmanlı devlet ricali, Avrupalıları bu bölgelerden uzak tutmak istedikleri için, onların bu girişimlerini her defasında menetmişler-

112 Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001), 95.

113 Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi*, 65-69, 99. Fikret Sarıcaoğlu, “Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem: İlk Siyasi Bildiriler”, *TTK Belleten*, C. LXIV, Sayı 241, (Aralık 2000): 903-904.

114 BOA, TS.MA.e, 805/19.

115 BOA, TS.MA.e, 804/114.

dir.¹¹⁶ Bu bâbda 1192’de (1778)¹¹⁷ Süveyş İskelesi’ne Avrupalı ticaret gemilerinin girmesinin kesin olarak yasaklandığı, İngiltere’nin İstanbul’daki sefirine bildirilmiştir. Lâkin Fransa, yerel güçlerle iş birliği yaparak yasağı delmiş, bundan İstanbul haberdar olmuşsa da Fransız gemilerini bölgeden uzak tutamamıştır. Bu dönemde devletin en çok uğraştığı konuların başında gelen bu mesele, Osmanlıları hiç beklemedikleri bir yerden, Avrupa gazetelerine konu olması üzerinden vuracaktır.¹¹⁸

Sadrazamın takririne göre İngiltere elçisinin baş tercümanı Bâb-ı Âlî’ye gelerek Fransızlara yasadışı yollarla verilen izin, İngiltere için de geçerli olması gerektiğini bildirmiş, Bâb-ı Âlî ise bu konuda hiçbir Avrupa devletinin imtiyazı olmadığı karşılığını vermiştir. Fakat çok geçmeden İngiltere, Osmanlı Devleti’ni gazete üzerinden sıkıştırmaya muvaffak olmuştur. Zira “*mâdde-i mezkûre Avrupa taraflarında istimâ’ olunmaktan nâşî gazete kâğıdına derc*” edilmiş yani Osmanlı merkezinin, taşradaki idarî teşkilâtına hâkim olamadığı algısı basında yer bulmuştur. İskenderiye’de Şubat’ın on üçünde tahrir olunduğu belirtilen gazetenin tercümesinden, haberi Fransızların rakibi İngiltere’nin neşrettiği anlaşılmaktadır. Sadrazam bu hadisenin “*hârîce ihrâcî*”ndan, yani uluslararası kamuoyunda duyulmasından son derece rahatsız olmuştur. Padişah ise bir an evvel yapılan haberin gerçek olup olmadığının araştırılması, eğer gazetede yayınlanan haber doğru ise gereğinin yapılması, yanlış ise bu defa da gerçek durumun dış devletlere anlatılmasını istemektedir.¹¹⁹ Bu acı tecrübe, artık devletin kendisine yöneltilen tehditlerin farkına varmasını sağlamış ve imaj yönetimi açısından düzenli ve sistemli bir gazete takibinin acil bir ihtiyaç olduğunu ortaya koymuştur.¹²⁰

116 İdris Bostan, “Doğu Akdeniz’de Bir Osmanlı Üssü: XVIII. Yüzyılda Mısır İskenderiyesi,” *Abdülkadir Özcan’a Armağan: Tarihin Peşinde Bir Ömür*, Hayrünnisa Alan, Ömer İşbilir vd. (ed.), (İstanbul: Kronik Kitap, 2018), 571-586.

117 Evrakta tarih bulunmamaktadır. Hadisenin seyri takip edilerek evrak takribî bir tarih verilmiştir.

118 BOA, AE.SABH.I., 370/25835.

119 BOA, AE.SABH.I., 370/25835. Padişah bu bâbda hatt-ı hümayûnunda sadrazamına şöyle demektedir: “*Vâkı’ gayrı vâkı’ gerek suhûlet ile bir nizâma rabtı ve gerek vâkı’-ı hâli hârîce ihrâcî elzem ve akdemü’l-emrden olmağla bize haber-i sahîhi alındıkda arz oluna.*”

120 Süveyş’e yabancı gemilerin girmesinin Osmanlı Devleti’nde yarattığı rahatsızlığa dair bkz. BOA, A.DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 1, Hüküm 1, 2; s. 21, Hüküm 33; s. 114, Hüküm 201 vd. Ayrıca bkz. İdris Bostan, “XVIII. Yüzyılda Mısır İskenderiyesi,” 571-586.

Aynı evraka çeşitli gazetelerden alınan haberlerin tercümelemleri, iç ve dış siyasetin okunabilmesinin, dünyanın çeşitli yerlerinde yayınlanan gazeteleri görmekten geçtiğini gösterdiği gibi ticaret merkezi olan Osmanlı uzak taşrasında bazı gazetelerin neşredildiğine de işaret etmektedir.¹²¹ “Tunus’dan Mayıs’ın ikisi târihiyle tahrîr olunan havâdisâtda” Tunus dayısı ile Venedik donanması arasındaki musalahaya dair gelişmeleri, “Beç şehrinde mâh-ı mezbûrun yirmi sekizi târihiyle muharrer havâdisâtda” İtalya, Avusturya ve Erdel’e dair haberleri, “França’da vâki’ Paris şehrinde Haziranın üçü târihiyle tahrîr olunan havâdisâtda” Hollanda ile Avusturya arasındaki barış anlaşmasını, “Nederlandlının [Nederland] makarr-ı hükûmeti olan Haye [Lahey] kasabasından mâh-ı mezbûrun sekizi târihiyle tahrîr olunan havâdisâtda” Hollanda’nın Fransa ile ittifak edip İspanya ile ters düştüğüne dair malumatı takip etmek mümkün idi.¹²² Bir evraka sığdırılan pek çok gazete haberinin hülâsaten tercümelerinden ikisi, Mısır ve Tunus ile yani doğrudan devletin iç siyasetiyle alakalı idi. Diğer haberler ise Avrupa siyasetinde atılacak adımların isabetli olmasını temin edebilecek dış gelişmelerdi.

121 BOA, AE.SABH.I., 370/25835. Muhtemelen Avrupalı gazete sahipleri çeşitli yerlerde, özellikle de ticaretin aktif olduğu bölgelerdeki konsolosluklarında gazete yayınları neşrediyorlardı. Bu çalışma sırasında karşılaşılan Avrupa gazetelerinden bir kısmının İskenderiye, bir kısmının ise Tunus’da tahrir edildiği görülmektedir. 1795’de Fransız sefirinin, İstanbul’daki sefârethânede gazete çıkarma teşebbüsleri bu gözlemi doğrulamaktadır. (Bkz. Hamza Çakır, *Osmanlı’da Basın-İktidar İlişkileri*, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2002), 6.) Avrupalılar tarafından çıkarılan bu gazeteler, büyük ihtimalle ülkelerini Osmanlı topraklarındaki siyasi ve ticari gelişmelerden haberdar ediyorlardı. Bunun yanı sıra konsolosluk ve sefârethânelere, bağlı oldukları ülkelerden düzenli olarak gazeteler de gelmektedir. Bunun örnekleri, bu çalışma dâhilinde mevcuttur. Bu konuda ayrıca bkz. Ghobrial, *Fısıldaşan Şehirler*, 149.

122 BOA, AE.SABH.I., 370/25835. Bu dönemdeki gazete tercümelerinin pek çoğunda gazetenin yayın yeri ve tarihi derç edilmiştir. “İtalya tab’hânesinde matbû’ gazete evrâkı tercümesidir. Fî 14 Zilhicce 1202” BOA, TS.MA.e, 560/82; “Kolonya’dan [Cologne: Köln] gelen gazete kâğıdının hülâsasıdır. Fî 26 Zilhicce 1193” BOA, TS.MA.e, 705/22. Bazılarında ise sadece yayın yerleri zikredilerek gazetenin Osmanlı bürokrasisine ulaştığı yahut tercüme edildiği tarih kaydedilmiştir: “...olmadığı Beç ve Nelerlanda [Nederland] gazete evrakında masturdur. [Fî 19 Rebiülevvel. 1195]” BOA, TS.MA.e, 715/55. Kısa bir havadis tercümesinin üzerine sadece yayın yeri ve tarihinin derç edilmesi, İtalyanca el yazması haber bültenleri olan Avviso’ların takip ettiği bir usûldür. (Bkz. Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 136-138.) Osmanlılar, belki de gazetelerden önce bu mecraları da takip ediyor ve onların tercümeleri sırasında bazı teknik hususiyetleri benimsemekten geri durmuyorlardı. Bu konular araştırmaya muhtaçtır.

Böyle bir vasatta sistemli bir gazete takibinin mecburiyeti kavranmış olmalıdır.

Bu zorunlulukların neticesinde Karavezir Mehmed Paşa'nın¹²³ sadareti döneminde, sadaret kalemlerinde önemli Avrupa gazetelerinin dîvân-ı hümayûna bilgi vermek üzere tercüme edildiği bir tercüme kalemi kurulmuştur (1779-1780).¹²⁴ Böyle bir kalemin kurulduğunu duyan Prusya kralı, kendi tesirindeki *La Gazette de Clèves* ve *Le Courier du Bas-Rhin* gazetelerinin takip edilmesini sadrazama tavsiye etmiştir.¹²⁵

Sadrazamın gazete takip etmeye kısa sürede alıştığı, bununla da kalmayıp Avrupa gazetelerinden özellikle kendi icraatlarına dair haberleri toplamaya ve tercüme ettirmeye başladığı dikkat çekmektedir. 1193 (1779-1780) tarihli üç gazete tercümesi bu konuda çok ilginç örneklerdir. Evraklardan birinde, Avusturya'dan gelen Osman Bey'in getirdiği Fransızca gazeteden söz edilmektedir. Bu gazetenin tercümesi Osman Bey'e yaptırılmış, dîvân-ı hümayûn tercümanına da kontrol ettirilmiştir. Fransız gazetesinin haberinde, yeni sadrazamın iş başına geçer geçmez İstanbul'da uzun bir süredir devam eden yangınların son bulduğu, yiyecek-içecek fiyatlarının ucuzlayıp halkın refah ve bolluk içinde yaşamaya başladığı, önceden paşayı çekemeyen ulema ve ocaklar gürûhunun bu tavırlarından vazgeçerek paşaya boyun eğdikleri ve iç siyasete malzeme olabilecek pek çok husus konu edilmekteydi. Gazete tercümesinin padişahta kalabileceğini söyleyip gazetenin aslının iade edilmesini isteyen paşa, sözlerine şöyle devam etmektedir:

“Mesfûrlar [Fransızlar] ne kadar mütecessis olduğu ve bundan böyle Devlet-i Aliyyeleri emn ü râhat üzere olacağı emr-i zâhir olur. Hak Te'âlâ tevfik ihsân eyleye, âmîn.” (3 Zilhicce 1193/Aralık 1779)¹²⁶

123 Avrupa'daki gazeteleri düzenli bir şekilde takip ettiği anlaşılan Karavezir Mehmed Paşa, erken dönemde terakesinden “gözlük” çıkan nadir şahsiyetlerden biridir. Ayrıca hayli kitap ve risâle biriktirmiş olması, onun kültürel meselelere ilgisi hakkında bir fikir vermektedir. Bkz. Fikret Sarıcaoğlu, “Karavezir Mehmed Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24: 477-478.

124 Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, VII Cilt, çev. Nilüfer Epçeli, (İstanbul: Yeditepe, 2011), VI.: 201.

125 Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 201; Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar: XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 125.

126 BOA, TS.MA.e, 559/66.

Karavezir Mehmed Paşa’nın, kendi icraatlarının isabetine dair farklı Avrupa gazetelerinden düzenli olarak haberler toplayıp padişaha arz etmesi dikkati çeken bir başka husustur.¹²⁷

Elimize ulaşan bu tarihten sonraki evraklar, 1193 sonları (1780) itibarıyla gazete takibinin, tercümesinin ve çapraz sorgulamalarla teyit ya da tashihinin, bir nizamla raptedildiğini göstermektedir. Zira artık dış basında takip edilecek konular belirlenmiş, tercüme dili oturmuş, haberler konu başlıklarına yahut havadisın geldiği yere göre tasnif edilmiş, gazetelerin yayın yeri ve tarihi tercümelerde belirtilmiştir.¹²⁸ Düzenli akışın da bir yere kadar Osmanlı kalem erbabı tarafından sağlandığı izlenebilmektedir. Buradan, muhtemelen gazetelerin nereden ve nasıl temin edileceğine dair sorunun çözüldüğü de anlaşılabilir. Buna göre sınırdaki paşaların¹²⁹ ve Eflak-Boğdan voyvodalarının¹³⁰ gazete gönderimleri devam etse de, yabancı tüccar ve sefirlerin gazete getirmesine pek rastlanmamaktadır. Bunun yerine “*Nemçe tarafından Osman Bey kulları getirmiştir*”¹³¹, “*bu def’a vürüd eden Beç ulağıyla gelen Beç ve Netherlanda [Nederland] gazeteleri*”¹³², “*Dîvân-ı Hümâyûn tercümânı kulları ma’rifetiyle isticlâb olunmuş gazete havâdisi*”¹³³ gibi ifadelerle karşılaşmak mümkündür. Fakat en çok “*Bu def’a isticlâb olunan gazete havâdisi*”¹³⁴ ibaresi kullanılmaktadır.

Bu dönemde gazetelerin getirtilmesinde olduğu gibi tercümelelerinde de Müslüman kâtiplerin çalışması düşünülmüş olmalıdır. Zira 1781’de Venedik balyosunun yanında İstanbul’a gelen Toderini, seçkin mevkilerde bulunan ve İtalyanca okuyup yazabilen iki eğitilmiş Türk tanıdığını belirtmekte olup daha pek çok kişinin yabancı dil öğrenme isteğinde olduğunu kaydetmektedir.¹³⁵ Gençlik

127 BOA, TS.MA.e, 705/22. BOA, TS.MA.e, 1137/24. “*Bu def’a gelen gazete kâğıdından tercümesidir. Bunu efendimize arzdan murâdım Hüdâ-yı müte’âl bilir ki fahriyye değildir, benden abd-i âciz yokdur, mücerred Cenâb-ı Hakk’ın inâyetiyledir, Frengî kâğıdı kulunuzdadır.*” (H. 24 Za. 1193).

128 BOA, TS.MA.e, 558/58; BOA, TS.MA.e., 747/68; HAT, 1430/58538; vd.

129 BOA, HAT, 26/1262; BOA, HAT, 1416/57870.

130 BOA, HAT, 232/12923.

131 BOA, TS.MA.e, 559/66.

132 BOA, TS.MA.e, 705/31.

133 BOA, TS.MA.e, 558/58.

134 BOA, HAT, 26/1262; BOA, HAT, 1430/58538; BOA, AE.SABH.I., 365/25492.

135 Giambattista Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, çev. Ali Berktaş, (İstanbul: YKY, 2018), 23-24.

yıllarında “hâcegân” sınıfına dâhil olduğu bilinen Mevlevî Dervîşi Esrar Dede, müteakip dönemde yazmaya giriştiği İtalyanca-Türkçe lüğatinin başında, eğitimi sırasında Latin ve İtalyan dillerini biraz öğrenme fırsatını bulduğunu dile getirmektedir.¹³⁶ Fakat bu girişimler herhalde yeterli olmamış olacak ki henüz bu dönemde Müslüman tercümanların yetişmesinde sistemli bir yol takip edilememiştir.

Gazete tercüme bürosunun kurulmasıyla birlikte tercüme edilen gazete sayısında, önceki dönemle kıyas kabul etmeyecek oranda bir artış görünmektedir. Hatta 1193 (1780) sonrasında gazete tercümelerinde âdeta patlama yaşanmış gibidir. Bu gelişme, Avrupa’da Fransız İhtilâli sonrasında yaşanan basın patlaması ile paralellik arz etmesi bakımından kayda değerdir.¹³⁷ Bunun yanı sıra bürokraside yabancı gazetelere dair bir oda kurulması ile yabancıların getirdiği gazetelere gerek kalmamış, Osmanlı bürokrasisinde bunların hangilerinin ne şekilde temin edileceğine dair bir sistem belirlenmiştir. Yukarıdaki belgelerden alıntılanan ifadelerden de anlaşılacağı üzere genellikle bunların temininde, Osmanlı idaresinin çeşitli kademelerindeki görevliler etkin olarak kullanılmaya başlanmıştır. Evrakların hâsılasından anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde gazete temininde genellikle iki usûl takip ediliyor olmalıdır: 1. Dîvân-ı hümâyûn tercümanı, temasta olduğu beratlı elçi tercümanlarına ya da bizzat elçilere gazete siparişi ediyordu.¹³⁸ 2. Osmanlı toprakları dışına giden ulaklar, özel görevli kimseler veya Tunus, İskenderiye, Trablusgarb gibi liman şehirlerine giden Osmanlı tüccarı ya da kaptanları bu gazeteleri İstanbul’a getiriyordu.¹³⁹

Sınır boylarında görev yapan paşaların da gazetelerin temini noktasında yaşadıkları ve bu konudaki görüşleri oldukça ilginçtir. Bunlardan Belgrad muhâfızının gönderdiği tahrîrât, devletin, eski casuslarından pek de haber beklemediğini, istediği haberleri bizzat kendisinin toplamaya ehemmiyet verdiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Belgrad muhafızı, görevine atandıktan sonra merkezden bir ferman gelmiştir. Buna göre Belgrad kalesi ve hudut

136 Osman Horata, “Esrar Dede’nin “Lügat-i Talyan” Tercümesi,” *Türkbiçlig: Türkoloji Araştırmaları*, 1 (2000): 74-75. Esrar Dede’nin söz konusu lügat girişimini, Osmanlı sarayı ile iyi ilişkiler içinde olan Şeyh Galib’in teşvik etmesi de bir başka kayda değer husustur.

137 Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 398-411.

138 BOA, TS.MA.e, 558/58.

139 BOA, TS.MA.e, 585/38; BOA, TS.MA.e, 705/31; BOA, TS.MA.e, 559/66.

muhafazası konusunda son derece dikkatli olmalı, karşı taraftan bir saldırı olup olmayacağına dair lisan-âşinâ casuslar göndermesi gerekmekte idi. Görevine başladıktan kısa bir süre Avusturya tarafından bazı haydut ve eşkıyanın sınırı ihlâl eden tecavüzâne harekâtı ile karşı karşıya kalan paşa, kendisine emredildiği üzere dil bilen Müslüman casus arayışına girişmiştir. Fakat bu mümkün olmamış, bunun yerine sınır ötesinden gazete getirtmek paşaya daha pratik bir usûl olarak görünmüştür. Paşa bu süreci şu satırlarla ifade etmektedir:

“...Nemçe cânibinden sahîh haber ahzına kâdir ve mu’temed casûs tedârikine gerçi bendeleri Belgrad’a vusûlünden beri ziyâde ihtimâm ettirdim lâkin lisân bilir ve ehl-i İslâm’dan casûs tedârîki müşkil ve olsa dahi her hâle vâkıf olamayacağı zâhir ve Yehûd ve Nasârâ’nın dahi kelimâtına i’timâd câiz olmadığı mücerrebâtın olmağla beyenlerinde gazete ta’bîr ettikleri havâdis kâğıtların ahzlarının nizâmına ihtimâm-ı çâkerânem masrûf olmakdan nâşî bu hengâmda bir takrîb ile nizâmı müyesser olduğundan...” (7 Muharrem 1194/14 Ocak 1780)¹⁴⁰

Belgrad muhafızının kendi isteği ile gazete getirtmesinin yanında Bosna valisine düşman [Avusturya] tarafından gazete gönderilmesi de zikredilmesi gereken bir başka hâdisedir. Paşanın kaleme aldığı tahriratta, merkezden kendisine, bazı taraflardan alınan istihbarata göre Avusturya’nın sû-i kasdının beklendiği, durumu bilmezlikten gelmesi, bununla birlikte böyle bir hadiseye hazırlıklı olması gerektiği bildirilmiştir. Paşa, el altından meseleye dair gözlem yaparken, Avusturya’nın sınırı “askerle” değil, “gazete” ile ihlâl ettiğini fark etmiştir:

“...Nemçelünün etvâr ve harekâtı dâimâ hîle ve hud’adan ibâret olmağla bu esnâlarda serhaddât taraflarında ihtilâl işâ’asını hâvî gazete ta’bîr olunur havâdis kâğıdı Bosna tarafına irsâl eyledikleri istihbâr olundukda derhâl taharrî ve istihzâr ile tercüme ettirildikde müşârun ileyhe hayret îrâs edip Nemçelünün me’lûf oldukları desâisden bu güne âsârı ma’lûm-ı âlî buyurulmak için aynı gazete kâğıdı Der-aliyye’ye takdîm olunduğun.” (17 Zilhicce 1198/1 Kasım 1784)

Bosna içlerine sızdırılan gazete haberlerine göre Avusturya, Bosna tarafından birkaç kale ve bölgeyi Osmanlı reisülküttâbından istemiş, reis efendi de bu durumu -gûyâ- anlayışla karşılamış ve yakında bölgeye birkaç vezirin gönderilerek sınırın tashih edileceğini bildirmişti. Bu haberi okuyan vali, hayretler içerisinde kalarak aci-

140 BOA, HAT, 1416/57870.

len gazeteyi, vaziyeti anlatan bir yazı ile İstanbul'a göndermiştir.¹⁴¹ Sadrazam, paşanın yazısına kendi taktirini ilave ederek padişaha gazetenin aslını¹⁴² ve tercümesini takdim etmiştir. Padişah konu ile ilgili hatt-ı hümayûnunda hemen reîsülküttâb efendinin harekete geçmesini emretmektedir.¹⁴³

Gazetelerin temini konusunda birbirinden ilginç hadiseler yaşanmış görünmektedir. Bu hadiselerden biri, sadrazamın I. Abdülhamid'e sunduğu bir telhise konu olmuştur. Buna göre Avusturya elçisinin İstanbul'dan ayrılmasına izin verildiği günlerde İstanbul'dan Peç'e, Peç'den İstanbul'a gelen yasakçılar Rumeli valisi tarafından yolda alıkonulmuş, ardından da ellerindeki evrak bohça ve hurçlarına el konulmuştur. Bunların içinden Avusturya elçisine, tercümanlarına ve elçilik çalışanlarına ait olanlar bir kenara ayrılmış, diğer Avrupa elçileri, bezirgânları ve tüccarların mektupları sahiplerine iade edilmiştir. Avusturya sefaretine ait evrak bohçası didik didik aranmış, içinden bir de gazete çıkmıştır. Diğer evrakla birlikte bu gazete de tercüme ettirilerek padişaha sunulmuştur. Padişah, hatt-ı hümayûnunda "*her şeyin cehlinden ilmi bilinmek gerekdir*" diyerek bu hareketi takdir etmektedir.¹⁴⁴

Osmanlı merkez bürokrasisine çeşitli şekillerde ulaşan gazeteler, dîvân-ı hümayûn tercümanı tarafından tercüme edilmekte, bazen bu tercümelere itimat edilmeyerek berathlı tercümanlara kontrol ettirilmekte idi.¹⁴⁵ Ardından sadrazama sunulmakta, sadrazam da haberlerle ilgili yorum ve görüşlerini bir telhis yahut taktir ilave ederek padişaha sunmakta idi.¹⁴⁶ Dış basını takibe oldukça meraklı olduğu anlaşılan padişah, bunları okuduktan sonra çoğunlukla konu hakkındaki görüş, yorum ve emirlerini bir hatt-ı hümayûn ile tercümenin üzerine kaydetmiştir.¹⁴⁷ Bazı evraklarda padişah hatt-ı hümayûnunda, tercüme edilen haber hakkında sadrazamdan tekrar görüş istemektedir.¹⁴⁸

141 BOA, HAT, 26/1262; BOA, HAT, 26/1262E.

142 Bu dönemlere ait ilk defa bir gazetenin orijinalini bu vesile ile Osmanlı Arşivi'nde tespit etmek mümkün oldu.

143 BOA, HAT, 26/1262.

144 BOA, HAT, 22/1060.

145 BOA, TS.MA.e, 558/58.

146 BOA, TS.MA.e, 715/55; BOA, TS.MA.e, 747/68; BOA, HAT, 1430/58538; BOA, HAT, 22/1060; vd.

147 BOA, AE.SABH.I., 369/25815; BOA, AE.SABH.I., 365/25492; BOA, AE.SABH.I., 18/1544; vd.

148 BOA, HAT, 11/366.

Kimi zaman haber tercümelerinin, gazetenin aslı ile birlikte arz edildiği anlaşılmaktadır. Tercümelerin, padişah inceledikten sonra kaleme iadesi isteniyordu.¹⁴⁹ Padişah bu tercümelerin nezdinde kalmasını isterse bunu sadrazama bildiriyor, kalemlerden padişah için bir suret daha çıkarttırılıyordu.¹⁵⁰ Bazen de padişah (I. Abdülhamid), gazeteleri ve tercümeleleri bizzat kendisi hıfz etmek istemekteydi. Böyle durumlarda padişahın matlubu üzere *havâdis kâğıtlarının* bir sûreti çıkarılıp kaleme alınmıyor, ilk nüshalar tekrar padişaha gönderiliyordu.¹⁵¹ Bu dönem itibariyle tercümelerin çoğunlukla ilgili kalemde hıfzedildiği, fakat gazetelerin asıllarının ya imha edildiği yahut da tercümeden ayrılarak başka bir kalemde saklandığı anlaşılmaktadır. Çıkan pek çok tercüme nazaran sadece bir adet Avusturya gazetesinin orijinal nüshası ile karşılaştırılması, bu ihtimalleri kuvvetlendirmektedir.¹⁵²

Dış basının, bu denli itina ile takibine karşın gazetelere güvenin olmadığı pek çok evrak üzerinden okunabilmektedir. Mesela bunlardan birinde sadrazam, padişaha hitaben şöyle demektedir:

“Dîvân-ı hümayûn tercümânı kulları ma’rifetiyle isticlâb olunmuş gazete havâdisidir. Bu makule gazete havâdisine çendân i’timâd olunmaz. Meğer birkaç defa tekrâr ola, yahud taraf-ı sâireden te’kid oluna. Veyahud muktezâ-yı vakte ve mizâc-ı maslahata muvâfık görüne, ol vakit i’timâd olunabilir.”¹⁵³

I. Abdülhamid’in görüşü de sadrazamdan farklı değildir:

149 BOA, TS.MA.e, 559/66 “Bu kâğıdın kullarına iktizâsı yokdur, efendimizde dursun ancak Frengî hat ile olan gazete kâğıdı taraf-ı hümayûnunda kalmasın, lüzûmu yok ise irsâl buyurasız, mahalline teslim olunsun.”; BOA, TS.MA.e, 1137/24 “Frengî kâğıdı kulunuzdadır.”; BOA, TS.MA.e, 560/41.

150 BOA, TS.MA.e, 715/55; BOA, TS.MA.e, 560/41.

151 Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi*, 99.

152 BOA, HAT, 26/1262; BOA, HAT, 26/1262-E. Bu tespitin, bu çalışma kapsamında taranan tasnifler için geçerli olduğu ifade edilmelidir. Çalışmanın sınırları itibariyle taranamayan A.AMD. tasnifi başta olmak üzere farklı fonlarda gazetelerin asıllarının mahfuz olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Eğer gazetelerin orijinal nüshaları mevcut ise tercüme ekinde bulunmamaları ilginçtir. Böyle bir durum Osmanlı kalem efendilerinin bir tercihinin dayandığı olabileceği gibi, daha sonraki dönemlerde tasnif çalışmaları sırasında ayrılması olmaları da ihtimal dâhilindedir. Bu inceleme başka çalışmanın konusudur.

153 BOA, HAT, 1430/58538.

“Bu gazete evrâkının her birine i’timad gerçi câiz değildir. Sıdk u kizb ne ise mukaddemâ bilinmek elzemdir.”¹⁵⁴

Gazetelere karşı gelişen bu menfi tavır, bu araç üzerinden gelecek haberlerin çok farklı yöntemlerle teyit ya da tashihi yoluna gidilmesini beraberinde getirmiştir. Haberin sıhhatini sorgulamada takip edilen yöntemlerden birisi kaptan paşanın bilgisine başvurmaktır.¹⁵⁵ Bir seferinde sadrazam hem gazete evrakını hem de kaptan paşanın aynı mesele hakkındaki tahririni sunmuş, padişah iki kaynağı birbirine mutabık görmeyerek acilen doğru bilgiye ulaşılmasını istemiştir.¹⁵⁶ Gazete haberlerini sorgulamalarda bazen Avrupalı elçilerin tercümanlarından, bazen de sınır boylarında görev yapan paşalardan yardım istenmiştir.¹⁵⁷

Bunlardan en dikkate değer olanı Rusya’nın, İran’da şahlık iddia eden bir kimseye yardım ederek İran’ı ele geçireceğine dair haberi ihtiva eden gazete tercümesinin soruşturulmasıdır. Rusya tarafından bu yönde haberleri içeren gazeteler neşredilmiş ve etrafa dağıtılmıştır. Bunlardan birisi, Osmanlı sadrazamının eline geçmiş olup haberin sıhhatini sorgulamak için sadrazam, Bağdat valisine müracaat etmiştir. Bağdat valisinin tahkikatı, Osmanlıların XVIII. yüzyıl sonlarındaki karmaşık, fakat bir o kadar da iyi işleyen istihbarat teşkilâtı hakkında bir fikir vermektedir (1197/1783).¹⁵⁸

Bağdat valisi Süleyman Paşa, sadrazamın soruşturma emrini alır almaz harekete geçmiş, Tiflis Hânı Ereklî [Heraclius] Han’ın Mısır’daki mutemedine ulaşmış, o da bir mektupla paşaya iki müste’men tüccarı yönlendirmiştir. Bu tüccarlar, konu hakkındaki görüşlerini ihtiva eden bir tahrir yazarak İstanbul’a göndermişlerdir. Burada şu şekilde formüle edilecek bir istihbarat ağı şeması karşımıza çıkmaktadır: İstanbul → Bağdat → Gürcistan → Mısır → İstanbul. Paşa bununla da kalmamıştır, zira tüccarların verdiği bilgi çok net veriler içermemektedir. Bölgedeki hanlardan Ali Murad Han ile dolaylı yoldan irtibata geçmiş, yine açık bir bil-

154 BOA, AE.SABH.I., 12/1052-1.

155 BOA, AE.SABH.I., 370/25835; BOA, AE.SABH.I., 369/25815; BOA, HAT, 1450/22.

156 BOA, AE.SABH.I., 369/25815. [Hatt-ı Hümayûn:] “Benim vezirim, Venedikli ile Tunus ocaklısının muhârebesi gazete kâğıdından muhrec şukkada kapudan paşanın tahririne mutâbık görünmez. Esahh ne vechiledir, tashih olundukda arz edesin.”

157 BOA, TS.MA.e, 558/58; BOA, HAT, 10/348A.

158 BOA, HAT, 10/348A.

giye ulaşamamış, Bağdat’a gelen hacılar ve tüccarlardan durumu sormuştur. Fakat yine kayda değer malumat bulamamıştır. Bu sefer de İsfahan’da ikamet eden Bağdatlı tüccarlardan biri ile irtibat kurmuş, mutemet casuslar bularak Ali Murad Han’ın yakın adamlarından bilgi temin etmesini istemiştir. Nihayetinde en doyurucu malumata ulaşan paşa, böyle bir tehlikenin bulunmadığını İstanbul’a rapor etmiştir. Bir Rus gazetesinin tetiklediği istihbarat şeması bu defa şöyle şekillenmiştir: İstanbul → Bağdat → İsfahan → Bağdat → İstanbul.¹⁵⁹ Yakın tarihli bir başka evrakta ise aynı konu hakkında Süleyman Paşa’nın mutemet casuslar vasıtasıyla kurduğu istihbarat ağı şöyledir: İstanbul → Bağdat → Gürcistan → Azerbaycan → İran → Bağdad → İstanbul (1197/1782-83).¹⁶⁰ Bu hadise, gazete haberlerinden yola çıkılarak devlet merkezinin karmaşık istihbarat ağını, bir anda harekete geçirebilecek kabiliyette olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Osmanlılar her ne kadar gazetelerde yayınlanan haberlere, çoğu zaman haklı sebeplerden ötürü itibar etmese de dış basını takip etmekten hâlî kalmamışlar, daima artan bir rağbet ile yabancı gazeteler üzerinden değişen dünya siyasetini okumaya çalışmışlardır. Özellikle de I. Abdülhamid’in yabancı gazeteleri takip etmek noktasında özel bir alakasının olduğunu, pek çok hatt-ı hümayûnundan anlamak mümkündür:

Benim vezîrim, yine ol tarafların vâki’ olan havâdisâtları peyder pey haber almaktan hâlî olmayasın.¹⁶¹

Matlûb-ı hümayûn buyurulan gazete sûretidir.¹⁶²

Benim Vezîrim, Kapudan Paşa tarafından gönderilen tahrîrâtın cevâbı vürûduna dek bakalım. Gazete tahrîrâtının her birinin sıhhati üzere hakikat-i hâllerine vâkıf olmanız ve ba’dehû taraf-ı hümayûnuma arz eylemen matlûb-ı hüsrevânemdir.¹⁶³

Kızb ü sahîh ola, yine peyder pey haberleri matlûbumdur.¹⁶⁴

Osmanlı bürokrasisinin ve padişahın dış basını dikkatle takip etmesinin, bu dönemde iyice karmaşıklaşarak pek çok soruna gebe olan dış ve iç politikayı doğru okuyabilmek noktasında önemli

159 BOA, HAT, 10/348A; BOA, HAT, 10/348K.

160 BOA, HAT, 324-D.

161 BOA, AE.SABH.I., 19/1633.

162 BOA, TS.MA.e, 560/82.

163 BOA, HAT, 1451/76.

164 BOA, İE.HAT., 5/489.

olduğu, haber tercümelerinden anlaşılmaktadır. Zira bu dönemde dış politika açısından bakıldığında Rusya'nın Kırım'ı ilhaki; Avusturya'nın Balkan toprakları üzerindeki genişleme siyasetini takip etmesi, İngiltere ile Fransa'nın dünya ticaretine hâkim olma mücadeleleri kapsamında Osmanlı toprakları üzerinde bazı emellerinin bulunması, Venedik'in Tunus ile, İspanya'nın ise Cezayir ile akdettiği anlaşmalar sebebiyle doğrudan Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren pek çok mesele bulunmakta idi.¹⁶⁵

Bu bağlamda dış politikada en çok takip edilen devletlerin başında Rusya, Avusturya, Fransa, İngiltere, Lehistan, Macaristan, Venedik ve İspanya gelmekteydi.¹⁶⁶ Bunları Prusya, Hollanda, Fas, İsveç, Amerika ve Danimarka takip etmekteydi.¹⁶⁷ En çok takip edilen konu başlıkları ise ülkelerin donanma teknolojilerinde yaptığı yenilikler, bu alandaki teknolojik gelişmeler, ticaret serbestiyeti, ticareti himâye noktasında devletlerin ticaret yollarını ele geçirme yahut kendilerine mâl etme mücadeleleri, yeni ticaret yolları açma yolundaki gayretler, Akdeniz'deki korsanlık faaliyetleri ile sömürgeleştirme girişimleri idi.¹⁶⁸

Devletler bazında bakıldığında İngiltere ile Fransa'nın deniz aşırı ticaret üzerinde hükümranlık kurma savaşları, Avusturya'nın Balkanlar yönünde ilerleme faaliyetleri, bu bâbda Rusya ile ittifak etme ihtimalleri, Rusya'nın Kırım, Karadeniz ve Akdeniz'e donanma indirme politikaları, Fransa'nın Rusya karşıtı geliştirdiği politikalarla Devlet-i Aliyye'ye tesir etme çabaları, Avrupa devletlerinin Osmanlı-Rus savaşı ihtimalini ortadan kaldırmaya çalışmaları, Venedik ve İspanya'nın Garp Ocakları ile yaptıkları savaşlar veya barış anlaşmaları öne çıkan konulardır.¹⁶⁹

165 BOA, AE.SABH.I., 206/13749; BOA, TS.MA.e, 560/81; BOA, HAT, 26/1262; BOA, HAT, 1430/58538; BOA, İE.HAT., 5/489; BOA, TS.MA.e, 560/82; BOA, AE.SABH.I., 12/1052-1.

166 BOA, HAT, 1430/58540; BOA, HAT, 1430/58538; BOA, HAT, 1450/22; BOA, C..HR., 99/4950; BOA, TS.MA.e, 747/68; BOA, TS.MA.e, 558/58; BOA, TS.MA.e, 715/55; BOA, TS.MA.e, 705/22; BOA, TS.MA.e, 560/41.

167 BOA, TS.MA.e, 705/31; BOA, TS.MA.e, 560/41; BOA, AE.SABH.I., 18/1544; BOA, HAT, 1430/58526; BOA, TS.MA.e, 747/68; BOA, TS.MA.e, 715/55.

168 BOA, TS.MA.e, 715/55; BOA, TS.MA.e, 558/58; BOA, TS.MA.e, 705/31; BOA, AE.SABH.I., 370/25835; BOA, TS.MA.e, 705/31; BOA, TS.MA.e, 747/68; BOA, AE.SABH.I., 18/1544; BOA, HAT, 1451/76; BOA, İE.HAT. 5/489; BOA, AE.SABH.I., 12/1052-1.

169 BOA, AE.SABH.I., 12/1052-1; BOA, C..MTZ. 5/232; BOA, İE.HAT., 5/489; BOA, HAT, 1430/58540; BOA, TS.MA.e, 705/22; BOA, TS.MA.e, 747/68; BOA, TS.MA.e, 558/58; BOA, TS.MA.e, 715/55; BOA, HAT, 1416/57870.

Bunun yanı sıra Avrupa ya da Rusya gazetelerine yansıyan Osmanlı imajı, Devlet-i Aliyye’nin o dönemde dışarıdan nasıl görüldüğü de zaman zaman takip edilmiştir. Tercüme haberlere yansıdığı kadarıyla Osmanlı Devleti, dönemin önde gelen devletlerinden Rusya, İngiltere ve Fransa’nın bir adım gerisinde, diğer devletlerden ise daha güçlü bir devlet idi. Ayrıca muhtemel bir Rusya ve Avusturya savaşı için daima hazırlık yapmakta, askerî sahada hazırlıklarını hızlı bir şekilde sürdürmekte, fakat bu gayretlerini dışarıya yansıtmak istememekte idi. Muhtemel bir Osmanlı-Rus savaşı Avrupalı güçleri, özellikle de İngiltere ve Fransa’yı endişelendirmekte, bu noktada Osmanlı Devleti bu iki devlet tarafından Rusya’ya karşı desteklenmekte idi.¹⁷⁰

Gazete fikrinin, XVIII. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı dünya algısı ile çeliştiği yukarıdaki evrakların muhtevasında anlaşılmaktadır. Belgrad’ın geri alınması sonrasında hudut tayin heyeti içinde yer alan *Tedbîrât-ı Pesendîde* müellifi Numan Efendi ile yüzyıl sonlarına doğru sefaretle Avusturya’ya giden *Nemçe Sefâretnâmesi* müellifi Ebubekir Râtib Efendi’nin, Osmanlılar hakkında gazetelerde haber çıkmasından hoşlanmaması ve bunu devlet imajına halel gelmesi olarak yorumlamaları bu noktada önemli verilerdir.¹⁷¹

Diğer taraftan bir ihtimal olarak dışarıdan Devlet-i Aliyye’ye haber taşıyan bu araç, memalik-i mahrûsede neşredilmesi durumunda, içeriden dışarıya da haber sızdıracak bir mecra olarak görül-
müş olabilir. Kendilerinin istihbarat kaynağı olarak kullandıkları

170 BOA, HAT, 23/1105; BOA, AE.SABH.I., 12/1052; BOA, HAT, 11/366; BOA, TS.MA.e, 560/81; BOA, C..MTZ., 5/232; BOA, HAT, 1430/58526

171 Ebu Sehl Numan Efendi, *Tedbîrât-ı Pesendîde*, 76-77. Belgrad’ın geri alınmasından sonra hudut tayin heyeti başkanı olarak görevlendirilen Mevkufatı Mehmed Efendi, görüşmeler sırasında diplomatik skandala sebebiyet verecek uygunsuz bir söz söylemiştir. Orada bulunan Avusturyalı tercümanların bu sözleri hararetle kayda geçmesi, metnin müellifi olup o sırada sınır mollası olarak bulunan Numan Efendi’nin dikkatini çekmiştir. Bu kaydın sebebini, daha önce Napoli’de bulunmuş olan divân çavuşu Mustafa Çavuş şöyle açıklamıştır: “Yarın bunu Beç’e yazar anda basmahânedede: “Nemçelî muhaddidi Âl-i Osman muhaddidini darıldup, şöyle söyletdürmiş” deyü kazeteler basdırıp diyâr u diyâr dağdırlar”. Bunu duyan Numan Efendi infiale kapılmış, bu durumun heyet başkanı Mehmed Efendi’den gizlenmesini istemiştir. Bu noktada benzer bir hassasiyet gösteren farklı bir kaynak için bkz. Ebubekir Râtib Efendi, *Nemçe Sefâretnâmesi*, haz. Abdullah Uçman, (İstanbul: Kitabevi, 2012), 13-14.

bir aracı, karşı tarafın da aynı amaçla kullanabileceğinin düşünülmesi muhtemeldir.¹⁷²

XVIII. yüzyılda her ne kadar matbaanın önü açılmak, kamuya açık vakıf kütüphanelerinin sayıları artırılmak, vekayinüvislik müessesesi faaliyete geçirilerek siyasî bilginin sistemli kaydı temin edilmek ve devlet matbaasında bazı vekayinameler basılmak suretiyle bilginin, sınırlı da olsa kamusallaşması süreci devlet eliyle desteklenmişse de¹⁷³, güncel siyasî bilginin kamuya açılması fikri henüz benimsenmemiştir.¹⁷⁴ “Tarihî siyasi bilginin deveran etmesi” fikri artık yabancı değilse bile “güncel siyasi haber” söz konusu olduğunda mesafe korunmaktadır. Görünen o ki Osmanlı siyasetçileri, güncel ve hâlihazırda amel edilen siyasî bilginin, erbabı arasında tedavül etmesi ve “hârice” çıkarılmaması noktasında son derece hassastır.¹⁷⁵

Her ne sebeple olursa olsun XIX. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı devlet adamları, gazeteye karşı menfi bir tutum içindedirler. Gazetelere alışıldığı ve neredeyse günü gününe takip edildiği bir dönem olan III. Selim devrinde dahi gazetelerden bahsedilirken özellikle bu aracın güvenilmez yapısına işaret eden olumsuz ifadeler kullanılmaktadır:

172 Bu bâbda Emrah Safa Gürkan, Osmanlıların XVIII. yüzyıl sonlarına kadar Avrupa ülkelerinde daimî sefir bulundurması ile elçilerden istifade eden istihbarat anlayışları arasında bağıntı kurmaktadır. (Bkz. Gürkan, *Sultanın Casusları*, 133-137.) Bu vaziyet gazete neşretme noktasında da geçerli bir ihtimal olarak göz önünde bulundurulmalıdır. Bu ihtimali akla getiren bir başka hadise III. Selim döneminde sefirler tarafından düzenli olarak gönderilen gazete tercümelerinin bazılarının şifreli olarak gönderilmesi. Osmanlı siyasetçisi, Avrupa gazetelerinden takip ettiği haberlerin münderecatının bile -gazeteler herkese açık neşredilmesine rağmen- bilinmesini istememekteydi. Örnek olarak bkz. BOA, HAT, 139/5763; BOA, HAT, 139/5764.

173 Neumann, “Üç Tarz-ı Mütalaa,” 66; Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, 158-186; Kütükoğlu, *Vekayinüvis: Makaleler*, 137-138.

174 Eldem, “Amerika’ı Keşfetme(me)nin Yolları,” 149.

175 BOA, AE.SABH.I., 370/25835. Burada “hâric” den kasıt sadece yabancı devletler değildir. I. Abdülhamid döneminde, siyasi muhalefet içeren bir kâğıdın padişah tarafından “setr” edilmesinin istenmesi, bu tür bilgilerin memâliki-i mahrûsede şüyûndan rahatsızlık duyulduğunu göstermektedir. (Bkz. Sarıcaoğlu, “Osmanlı “Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem,” 920.) Bu bâbda I. Abdülhamid bir hatt-ı hümayûnunda, sâbık şeyhülislâmın oğlunun etrafa bazı -siyasî- havâdis yaydığından şikâyet etmekte ve bunun “devlete şeyn getirir bir hâlet” olduğundan bahsedip *te’đibi* gerektirdiğini ifade etmektedir. (Bkz. BOA, AE.SABH.I., 2/143.)

“Tab’ olunan gazetelerde olan havâdis ki mûcidi yine kendileridir, serâpâ Devlet-i Aliyye’nin aleyhine idi.”

“Avrupa’da gazete icâdından garaz havâdisi vuku’u üzere zabt olmayıp kendi kârlarını tervîc için nâsın kulağını doldurmak mülâhazalarıdır.”¹⁷⁶

Böyle bir bakışın gelişmesinde bu dönemde Avrupa gazetelerinin, yanlış haber neşretmeleri kadar Osmanlı Devleti’ne karşı gazete üzerinden siyaset yürütmeleri ve diplomatik krizlere sebebiyet vermeleri etkili olmuştur.¹⁷⁷ Kısacası yanlış veya doğru fark etmeksizin, gazetenin zaman zaman imparatorluğu tehdit eden bir “silah” olarak kullanılması, zaten böyle bir fikre uzak olan Osmanlı algısını daha da olumsuz hâle getirmiş görünmektedir.

Bunun dışında otoritenin sorgulanmasından hoşlanılmaması, yazılı siyasi muhalefet geleneğinin bu tarihlere kadar gelişmemesi¹⁷⁸, bilginin hiyerarşik yapısına duyulan inancın da böyle bir vasa-tı temin ettiği söylenebilir.¹⁷⁹ Bir diğer zikredilmesi gereken sebep, gazetenin serbest piyasa düzeninin bir aracı olmasıdır. Buna karşın Osmanlı’da iktisadî hayatın önemli ölçüde devlet kontrolünde bulunması ve Avrupa’daki anlamıyla okyanus ötesi ticaret fikrinin henüz yerleşmemiş olması, yani gazeteyi ortaya çıkaran “ticari” zihniyete henüz sahip olunmaması önemli sebepler arasında kaydedilmelidir.¹⁸⁰

Bununla birlikte incelenen evraklardan, Osmanlıların, gazete üzerinden ticaret ile ilgili pek çok konuyu, özellikle de *ticaretin serbestiyet üzere icrâsını*¹⁸¹ takip etmelerine rağmen gazete-ticaret bütünleşmesini okuyabildiklerini söylemek zordur. Onlar gazeteleri daha çok “siyasi” haber kaynağı olarak değerlendirmektedir.¹⁸² Yine

176 BOA, HAT, 139/5763.

177 BOA, HAT, 143/5969; vd. Bu dönemde Avrupalıların birtakım “kâğıtlarla” Osmanlı merkezini, sık sık baş edilmesi zor durumlara düşürmesinin, Osmanlı siyasetçisini hayli zorladığı anlaşılmaktadır. Bu minvalde iç siyasetteki bazı muhalif “kâğıtlar”dan dahi Avrupalılar sorumlu tutulmaktaydı. (Bkz. Sarıcaoğlu, “Osmanlı “Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem,” 913.)

178 Sarıcaoğlu, “Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem,” 902-920; Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, 3.

179 Neumann, “Üç Tarz-ı Mütalaa,” 72.

180 Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, 2.

181 BOA, AE.SABH.I., 18/1544.

182 Aksan, *Ahmed Resmî Efendi*, 48. Bu konuda Aksan’ın yorumu da benzer olup ilaveten o, “Osmanlıların Avrupa bilgisinin bir bakıma imparatorluğun komşularından ve potansiyel düşmanlarından oluşan dünyayla sınır-

gazetenin Avrupa iç siyasetindeki rolünün de farkına varılamamış gibidir. Bu yöndeki farkındalık ancak Avrupa’da daimî sefirlerin istihdamından sonra söz konusu olacaktır.¹⁸³ İlâveten dönem vekayinamelerinde sıklıkla karşılaşıldığı üzere Osmanlı ricali bazı hakikatlerin üzerinin örtülmesini anlaşılır, kabul edilebilir hatta gerekli bulsa da en azından bu dönemde dış siyaseti yönlendirme amaçlı maksatlı bir şekilde üretilmiş “yanlış haber” kaydetme pratiğinden pek de söz edilemez.¹⁸⁴

Fakat çok geçmeden, Osmanlı siyasetçisi, gazete çıkarma noktasında değilse de Avrupa gazeteleri üzerinden siyaseti yönlendirme çabaları ile “yeni düzene” ayak uyduracaktır. Bir önceki dönemde şaşkınlık yahut öfke ile karşıladıkları maksatlı yanlış haber üretimini, III. Selim döneminde tıpkı Avrupalı meslektaşlarından öğrendikleri şekilde tatbik etmekten çekinmeyeceklerdir. Gazete takibinin farklı bir mecraya girip son derece arttığı bu dönemde kimi zaman propaganda broşürleri kimi zaman da yabancı gazetede bir haber üzerinden iç ve dış siyaseti yönlendirme çabaları, Osmanlı siyasetinin de pratikleri arasına girecektir.¹⁸⁵

SONUÇ

Bu çalışmada, pragmatik-esnek bir dünya görüşüne sahip olan, buna bağlı olarak da zaman içinde ortaya çıkan ihtiyaçlar doğrultusunda vaziyetini değiştiren Osmanlı siyasetçisinin “gazete” ile karşılaşması, Osmanlı kaynakları üzerinden ele alınmıştır. Böylelikle

lı kaldığını göstermektedir.” tespitinde bulunmaktadır. Bu tespit, çalışma dâhilinde incelenen gazete tercümeleri için de büyük oranda doğrudur. Yani Osmanlı siyasetçisi, gazete veya başka kaynaklar üzerinden bu dönemde daha çok kendisini doğrudan ilgilendiren bilgilere odaklanmış vaziyettedir.

183 BOA, HAT, 139/5763.

184 Kütükoğlu, *Vekayinüvis: Makaleler*, 109, 137-138.

185 BOA, HAT, 267/15594; Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, IV Cilt, thk. Abdürrahim A. Abdürrahim, (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1998), III: 236-237; Kemal Beydilli, *Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*, (İstanbul: Eren, 1997), 16, 34-35; Kahraman Şakul, “Osmanlılar Fransız İhtilaline Karşı: Adriyatik ve İtalya Sularında Osmanlı Donanması”, *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e: III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, (İstanbul: İSAM, 2010), 270.

bugüne kadar ihmal edilen gazetenin Osmanlı diplomasisi, istihbaratı ve bürokrasisinde “siyasi” bir bilgi kaynağı olarak yükselişi ile bürokratik-diplomatik teamüllerinde meydana getirdiği dönüşümleri incelemek mümkün olmuştur. Ayrıca gazete ile karşılaşma tecrübesinin, Osmanlı bilgi-üretim dağıtım süreçlerine hâkim zihniyette yaşattığı dönüşümlere dair bazı ipuçları da elde edilmiştir.

Buna göre Karlofça Antlaşması’nın beraberinde getirdiği yeni reel-politiğin çok taraflı diplomasiye geçişi icbar etmesi, Osmanlı siyasetçisinin siyasi bilgi kaynaklarını çeşitlendirmesini elzem kılmıştır. Bunun neticesinde XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Avrupa gazeteleri, Osmanlıların daimî siyasi/istihbarî bilgi kaynakları arasında yer almaya başlamıştır. Gazetelerin temin, takip ve tercümesinde bir önceki dönemin istihbarat kaynaklarının önemli bir rolü vardır. El yordamı ile ilerlendiği bu dönem, yavaş yavaş profesyonel bir sürece evrilmiştir. I. Abdülhamid’in ve sadrazamlarının şahsî temayülleri, Osmanlı bürokratlarının meselenin ehemmiyetini kavramaları ve nihayet Küçük Kaynarca Antlaşması’nın ağır sonuçları (1774) neticesinde yabancı gazetelerin takip, temin ve tercümeleri, Osmanlı bürokrasisinde sistemli hâle gelmiştir. Bu dönemde Avrupa gazetelerinin, Osmanlı Devleti’ni uluslararası platformda zor duruma düşürecek haberlere ağırlık vermeleri, düzenli takibi elzem kıldığı gibi, yabancı gazetelerin temin ve tercüme edildiği bir büronun kurulmasını da temin etmiştir.

Osmanlıların gazeteler ile hemhâl olması sırasında evraklara yansıyanlar, bu noktadaki Osmanlı zihniyet yapısına dair sınırlı da olsa bazı ipuçları sunmaktadır. Bu tarihlere kadar okyanus ticaretine bağımlı olmayan, yazılı muhalefet geleneğine, otorite eleştirisine ve güncel siyasi bilginin siyaset erbabı haricinde tedavülüne yabancı olan Osmanlılar nezdinde “gazete” menfi bir araçtır. Bununla birlikte bu dönemde Avrupa’da gazete üzerinden Devlet-i Aliyye’ye karşı adeta yeni bir cephe açılması, imparatorluk aleyhine haber neşrinin sıklaşması ve bunların kimi zaman diplomatik krizlere sebebiyet vermesi, Osmanlı siyasetçisindeki olumsuz algıyı pekiştirmiştir. Diğer yandan Osmanlıların sadece bu neviden haberlerle ilgilenmesi de bu algıyı beslemiş gibidir.

Böyle bir vasatta kapitalizmin bir aracı olarak yükselişe geçen gazete ile “ticari” değil, “siyasi” bir zeminde karşılaşan ve giderek artan şekilde yabancı gazetelerden istifade eden Osmanlı devlet ricalinin, bu yeni aracın çalışma şeklini, kısmî de olsa süratle kavradığı ve verdiği bilgileri güvenilir bulduğu görülmektedir. Fakat

gazeteyi sadece siyasi/istihbarî bilgi kaynağına indirgeyen Osmanlı siyasetçisinin, bu dönemde meseleyi bütünlüklü bir şekilde algılayamadığı, gazetenin Avrupa iç siyaseti ile dünya ticaretindeki yerini gözden kaçırdığı gözlemlenmektedir. Halbuki XVII. yüzyılda Peçuylu'nun bu bütünleşmeyi bir yere kadar okuduğu göz önüne alındığında Avrupa ahvâlini okumada dikkate değer bir daralma yaşandığı söylenebilir. Hasılı XVIII. yüzyılda gazeteye karşı geliştirilen menfi tavrın ardında cârî zihniyete dayalı ilkesel tutumlar ile gazetelerin Avrupalılar tarafından Osmanlılar aleyhine kullanımından doğan tepkisel yanlarının eş zamanlı bulunduğu dair bazı karineler mevcuttur.

Bu miyanda erken modern dönemdeki iki farklı dünyanın, bir yere kadar benzer ve paralel gelişmeler yaşamakla birlikte bir yerden sonra farklı zihniyetlerden doğan farklı gelişmeler yaşadığı görülmektedir. Eş zamanlı yaşanan benzer gelişmelerin ise birbirleri ile temas içinde olmakla birlikte farklı ihtiyaçların ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Neticede her “teceddüt” gibi matbaa ve gazete ile karşılaşma sırasında sahip olunan dünya görüşünün, karşılaşma zemininin, tanışma şeklinin, “teceddüdün” mahiyetinin, yeniliği algılama ve kullanma biçimine tesir ettiği söylenebilir. Zaman zaman kesişen noktaları olmakla birlikte bilgi üretim ve dağıtım süreçlerinde birbirinden farklı gelişen iki hikâyeye, tabiatıyla farklı yönlerde seyretmiştir. Bu da Osmanlı'ya dair meselelerin, “içeriden” bir okumaya tâbi tutulması gereğini hatırlattığı gibi, tarihî tecrübelerin “geç kalma/kalmama” gibi kolaycı yaklaşımlarla geçiştirilemeyecek kadar karmaşık süreçleri ihtiva ettiğini de ihsas etmektedir.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV KAYNAKLARI

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

- AE.SABH.I., 12/1052.
- AE.SABH.I., 18/1544.
- AE.SABH.I., 19/1633.
- AE.SABH.I., 206/13749.
- AE.SABH.I., 365/25492.
- AE.SABH.I., 369/25815.

- AE.SABH.I., 370/25835.
- AE.SAMD.III, 222/21428.
- AE.SAMD.III, 232/22186.
- AE.SAMD.III, 232/22202.
- AE.SMHD.I., 258/21010.
- AE.SMHD.I., 33/1972.
- AE.SMHD.I., 93/6421.
- AE.SMST.III, 371/29410.
- AE.SOSM.III., 34/2417.
- BOA, A.DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 1, Hüküm 1, 2; s. 21, Hüküm 33; s. 114, Hüküm 201.
- BOA, AE.SABH.I., 2/143.
- BOA, HAT, 139/5764.
- C..HR.. 35/1722.
- C..HR., 127/6320.
- C..HR., 35/1722.
- C..HR., 55/2737.
- C..HR., 66/3262.
- C..HR., 72/3554.
- C..HR., 88/4381.
- C..HR., 9/414.
- C..HR., 99/4950.
- C..MTZ. 5/232.
- HAT, 10/348A.
- HAT, 10/348K.
- HAT, 11/366.
- HAT, 138/5690.
- HAT, 139/5763.
- HAT, 141/5843-J.
- HAT, 141/5844-3.
- HAT, 1416/57870.
- HAT, 143/5969.
- HAT, 1430/58526.
- HAT, 1430/58538.
- HAT, 1430/58540.

- HAT, 1450/22.
- HAT, 1451/76.
- HAT, 22/1060.
- HAT, 23/1105.
- HAT, 232/12923.
- HAT, 26/1262.
- HAT, 26/1262-E.
- HAT, 324-D.
- İE.HAT., 5/489.
- TS.MA.e, 1137/24.
- TS.MA.e, 558/58.
- TS.MA.e, 559/66.
- TS.MA.e, 560/41.
- TS.MA.e, 560/81.
- TS.MA.e, 560/82.
- TS.MA.e, 585/38.
- TS.MA.e, 705/22.
- TS.MA.e, 705/31.
- TS.MA.e, 715/55.
- TS.MA.e, 716/46.
- TS.MA.e, 747/68.
- TS.MA.e, 804/114.
- TS.MA.e, 805/19.

2. KİTAPLAR

Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali. *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*. çev. Oktay Özel, Canay Şahin, İstanbul: İmge Kitabevi, 2018.

Aksan, Virginia. *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmî Efendi 1700-1783*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

Babinger, Franz. *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası: 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat*. çev. Nedret Kuran Burçoğlu, Machiel Kiel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.

Barthold, V.. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. yy.: Nev Yayinevi, 1962.

Beydilli, Kemal. *Büyük Friedrich ve Osmanlılar: XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985.

- Beydilli, Kemal. *Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*. İstanbul: Eren, 1997.
- Bostan, İdris. *Osmanlı Akdenizi*. İstanbul: Küre Yayınları, 2017.
- Braudel, Fernand. *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm: XV-XVIII. Yüzyıllar*. C. I, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Gece Yayınları, 1993.
- Briggs, Asa, Burke, Peter. *Medya'nın Toplumsal Tarihi: Gutenberg'ten İnternete*. çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Erkan Uzun, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2011.
- Burke, Peter. *Bilginin Toplumsal Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
- Çakır, Hamza. *Osmanlı'da Basın-İktidar İlişkileri*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2002.
- Dooley, Brendan, Baron, Sabrina A. (ed.). *The Politics of Information in Early Modern Europe*. London&New York: Routledge, 2001.
- Ebû Sehl Numan Efendi. *Tedbirât-ı Pesendide*. haz. Ali İbrahim Savaş, Ankara: TTK, 1999.
- Ebûbekir Râtib Efendi. *Nemçe Sefâretnâmesi*. haz. Abdullah Uçman, İstanbul: Kitabevi, 2012.
- Eisenstein, Elizabeth. *The Printing Press as an Agent of Change*. Cambridge: Cambridge Press, 1979.
- El-Cebertî, Abdurrahman bin Hasan. *Acâibü'l-Âsâr fî't-Terâcim ve'l-Ahbâr*. thk. Abdürrahim A. Abdürrahim, C. III, Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1998.
- Emecen, Feridun M.. *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*. çev. Ayşe Berktaş, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Findley, Carter V.. *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform: Bâb-ı Âli 1789-1922*. İstanbul: Alfa, 2019.
- Gerçek, Selim Nüzhet. *Türk Gazeteciliği*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Gerçek, Selim Nüzhet. *Türk Matbaacılığı*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1939.
- Ghobrial, John-Paul. *Fısıldaşan Şehirler: 17. Yüzyılda İstanbul, Londra ve Paris Arasında Bilgi Akışı*. çev. Kahraman Şakul, İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Giridî Ahmed Resmî Efendi. *Hulâsatü'l-İtibâr*. Dersaadet: Mühendisyan Matbaası, 1286.
- Gürkan, Emrah Safa. *Sultanın Casusları: 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*. İstanbul: Kronik, 2017.

- Hattox, Ralph S.. *Kahve ve Kahvehaneler*. çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Heise, Ulla. *Kahve ve Kahvehane*. Ankara: Dost Kitabevi, 2001.
- Koloğlu, Orhan. *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi, 2010.
- Kütükoğlu, Bekir. *Vekayinüvis: Makaleler*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1994.
- Lewis, Bernard. *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*. çev. İhsan Durdu, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.
- McCusker, John J., Gravesteijn, Cora. *The Beginnings of Commercial and Financial Journalism*. Amsterdam: Neha, 1991.
- McLuhan, Marshall. *Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu*. çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: YKY, 2001.
- Ong, Walter. *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözü'nün Teknolojikleşmesi*. İstanbul: Metis Yayınları, 2020.
- Peçevi İbrahim Efendi. *Tarih-i Peçevî*. önsöz ve indeks Fahri Ç. Derin, Vahit Çabuk, İstanbul: Enderun, 1980.
- Pettegree, Andrew. *Haberin Ortaya Çıkışı: Dünyanın Haberleşme Süreci*. çev. Ecem Mutludoğan, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2022.
- Râşid Mehmed Efendi. *Târîh-i Râşid ve Zeyli*. 3 Cilt, İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Sabev, Orlin. *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni: 1726-1746*. İstanbul: Yeditepe, 2016.
- Sarıcaoğlu, Fikret. *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.
- Şakul, Kahraman. *II. Viyana Kuşatması: Yedi Başlı Ejderin Fendi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Şen, Adil. *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizami'l-Ümem*. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1997.
- Toderini, Giambattista. *Türklerin Yazılı Kültürü*. çev. Ali Berktaş, İstanbul: YKY, 2018.
- Turan, Namık Sinan. *İmparatorluk ve Diplomasi: Osmanlı Diplomasisinin İzinde*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: TTK, 1988.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi -1-*. İstanbul: Selçuk Yayınları, 1966.

Yediyıldız, Bahaeddin. *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*. Ankara: TTK, 2003.

Zinkeisen, Johann Wilhelm. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. C. VI, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe, 2011.

3. MAKALELER VE TEZLER

Abou-el-Hajj, Rifa’at A.. “Karlofça’da Osmanlı Diplomasisi 1.” çev. Yasemin Saner Gönen, *Tarih ve Toplum* 191 (Kasım 1999): 38-44.

Agoston, Gabor. “Enformasyon, İdeoloji ve Emperyal Siyasetin Sınırları: Osmanlı-Habsburg Rekabeti Bağlamında Osmanlı Büyük (Grand) Stratejisi.” *Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı*, ed. Virginia H. Aksan, Daniel Goffman, 105-142. İstanbul: Timaş, 2011.

Aksan, Virginia. “Ottoman Sources of Information on Europe in the Eighteenth Century.” *Archivum Ottomanicum* XI (1986): 5-16.

Akyılmaz, Sevgi Gül. “Reis-ül Küttâb ve Osmanlı Hariciye Nezaretinin Doğuşu.” Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.

Balcı, Sezai. “Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık.” *Osmanlı Diploması Tarihi: Kurumları ve Tatbiki*, M. Alaaddin Yalçınkaya, Uğur Kurtaran (ed.), 39-94. Ankara: Altınordu Yayınları, 2018.

Baron, Sabrina A.. “The Guises of Dissemination in Early Seventeenth Century England.” *The Politics of Information in Early Modern Europe*, Brendan Dooley&Sabrina A. Baron (ed.), 41-56. London&Newyork: Routledge, 2001.

Berridge, G. R.. “Diplomatic Integration with Europe before Selim III.” *Ottoman Diplomacy Conventional or Unconventional?*, Nuri Yurdusev (ed.), 116-130. Hampshire: Palgrave Macmillan 2004.

Bevilacqua, Alexander, Pfeifer, Helen. “Turquerie: Culture in Motion 1650-1750.” *Past and Present* 221 (Nov. 2013): s. 75-118.

Beydilli, Kemal. “Müteferrika ve Osmanlı Matbaası: 18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyât.” *Tarih ve Toplum* 128 (Ağustos 2004): 44-65.

Binark, İsmet. “Türkiye’ye Matbaanın Geç Girişinin İçtimaî-Ruhî Sebepleri.” *VIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, 1299-1319. Ankara: TTK, 1981.

Bostan, İdris. “Doğu Akdeniz’de Bir Osmanlı Üssü: XVIII. Yüzyılda Mısır İskenderiyesi.” *Abdülkadir Özcan’a Armağan: Tarihin Peşinde Bir Ömür*, Hayrünnisa Alan, Ömer İşbilir vd. (ed.), 571-586. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.

Conrad, Sebastian. “Enlightenment in Global History: A Historiographical Critique.” *American Historical Review* 117/4 (October 2012): 999-1027.

- Deniz, Derya. "Reisülküttâb Râmi Mehmed Efendi'nin Sulhnâmesi: Vekâyi'-i Musâlaha." Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Efdaledin. "Memâlik-i Osmâniyye'de Tıbâatin Kıdemi." *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* 40 (1 Teşrin-i Evvel 1332): 242-249.
- Eldem, Edhem. "Amerika'yı Keşfetme(me)nin Yolları." *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 18 (Güz 2021): 125-150.
- Eldem, Edhem. "On Sekizinci Yüzyıl ve Değişim." *Cogito-Osmanlılar Özel Sayısı* 19 (1999): 189-199.
- Emecen, Feridun M.. "Matruşka'nın Küçük Parçası: Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Dönemi ve "Lale Devri" Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme." *Osmanlı Araştırmaları* LII (2018): 79-98.
- Horata, Osman. "Esrar Dede'nin "Lügat-i Talyan" Tercümesi." *Türkbilig: Türkoloji Araştırmaları* 2000/1: 73-86.
- Hurewitz, J. C.. "Ottoman Diplomacy and the European State System." *The Middle East Journal* 15/2 (Spring 1961): 141-152.
- Itzkowitz, Norman. "Eighteenth Century Ottoman Realities." *Studia Islamica* XVI (1962): 73-94.
- Kürkçüoğlu, Ömer. "The Adoption and Use of Permanent Diplomacy." *Ottoman Diplomacy Conventional or Unconventional?*, Nuri Yurdusev (ed.), 131-151. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2004.
- Mihai, Maxim. "Kantemiroğlu (Dimitrie Cantemir)." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24: 320-322.
- Naff, Thomas. "Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century: Patterns and Trends." *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Thomas Naff, Roger Owen (ed.), 88-107. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977.
- Neumann, Cristoph K.. "Üç Tarz-ı Mütalaa: Yeniçağ Osmanlı Dünyasında Kitap Yazmak ve Okumak." *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 1 (Bahar 2005): 51-76.
- Orhonlu, Cengiz. "Tercüman." *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, 12/1: 175-181.
- Özcan, Abdülkadir. "Humbaracı Ahmed Paşa." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18: 351-353.
- Özcan, Abdülkadir. "Karlofça -2-." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24: 504-507.
- Sarıcaoğlu, Fikret. "Karavezir Mehmed Paşa." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24: 477-478.
- Sarıcaoğlu, Fikret. "Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem: İlk Siyasi Bildiriler." *TTK Belleten*, C. LXIV, Sayı 241, (Aralık 2000): 901-920.

Sariyannis, Marinos. “The Limits of Going Global: The Case of Ottoman Enlightenment(s).” *History Compass* 18/9 (September 2020): 1-13.

Şakul, Kahraman. “Osmanlılar Fransız İhtilâli’ne Karşı: Adriyatik ve İtalya Sularında Osmanlı Donanması.” *Nizam-ı Kadîmden Nizâm-ı Cedîde: III. Selim ve Dönemi*, Seyfi Kenan (ed.), 255-313. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Yaycıoğlu, Ali. “Karlofça Ânı: Osmanlı İmparatorluğu 18. Yüzyıla Nasıl Başladı?” *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 18 (Güz 2021): 8-56.

